

Els materials arqueològics i epigràfics de Monteró (Camarasa, la Noguera, Lleida). Troballes anteriors a les excavacions de l'any 2002

Joan Ferrer*
Ignasi Garcés**
Joan Ramon González***
Jordi Principal****
Josep Ignasi Rodríguez*****

RESUM

A principis dels anys 80 les accions no legals d'uns aficionats als detectors de metalls conduïren a l'extracció de diversos objectes metàl·lics i ceràmics en el jaciment ibero-romà de Monteró (Camarasa, la Noguera). Posteriorment, una part d'aquestes peces foren donades al Gabinet Numismàtic o a la Secció d'Arqueologia de l'IEI, i una altra solament va ser mínimament documentada amb fotografies. La rellevància d'alguns objectes recuperats, tot i la lamentable manca de context estratigràfic, ha motivat el present estudi¹.

ABSTRACT

By the beginning of the 80s, several metallic and ceramic objects were exhumed and rifled from the Roman-Iberian site of Monteró (Camarasa, la Noguera) as a result of the illegal actions of some detectorists. In later years, a part of these pieces was donated to the IEI Numismatic Department or to the IEI Archaeology Section, whereas the other was only documented by photograph. The relevance of some of the items, despite the lack of archaeological context, has motivated the carrying out of the present study.

* Grup LITTERA (Laboratori d'Investigació i Tractament de Textos Epigràfics Romans i Antics). c/ Tallers, 22 bis, 4, 7. 08001 Barcelona. <joan.ferrer@ati.es>

** Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia, Universitat de Barcelona. c/ Montalegre, 6-8. 08001 Barcelona. <garces@ub.edu>

*** Servei d'Arqueologia, Institut d'Estudis Ilerdencs. Plaça de la Catedral, s/n. 25002 Lleida. <jrgonzalez@diputacio-lleida.es>

**** Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona. Passeig de Santa Madrona, s/n. 08038 Barcelona. <jprincipal@gencat.cat>

***** Servei d'Audiovisuals, Institut d'Estudis Ilerdencs. Plaça de la Catedral, s/n. 25002 Lleida. <audiovi@diputaciolleida.es>

EL CONJUNT ARQUEOLÒGIC DE MONTERÓ

El serrat de Monteró el formen un grup d'elevacions naturals situades a l'esquerra del riu Segre en el terme municipal de Camarasa (Fig. 1). Aquest serrat delimita dos medis físics ben diferents: al sud una extensa plana que, sense solució de continuïtat, configura el tram final del riu; al nord els primers contraforts de les serres prepirinenques que, progressivament, guanyen alçada. La muntanya de Monteró, d'innegable valor estratègic, reuneix almenys quatre jaciments arqueològics, a banda de

les restes estructurals corresponents a la Guerra Civil. Tres d'ells (Monteró 1 a 3) pertanyen amb tota probabilitat a època antiga (períodes ibèric i ibero-romà), el darrer, conegut com Castell d'en Txelis, coneix dos moments, un de l'edat del bronze i l'altre medieval (Fig. 2).

MONTERÓ 1

Amb aquest numeral es designa el jaciment que s'estén per la plataforma superior del punt més elevat de la serra de Monteró (574 metres sobre el nivell del mar). És també el primer jaciment del conjunt que ha experimentat una exploració de manera

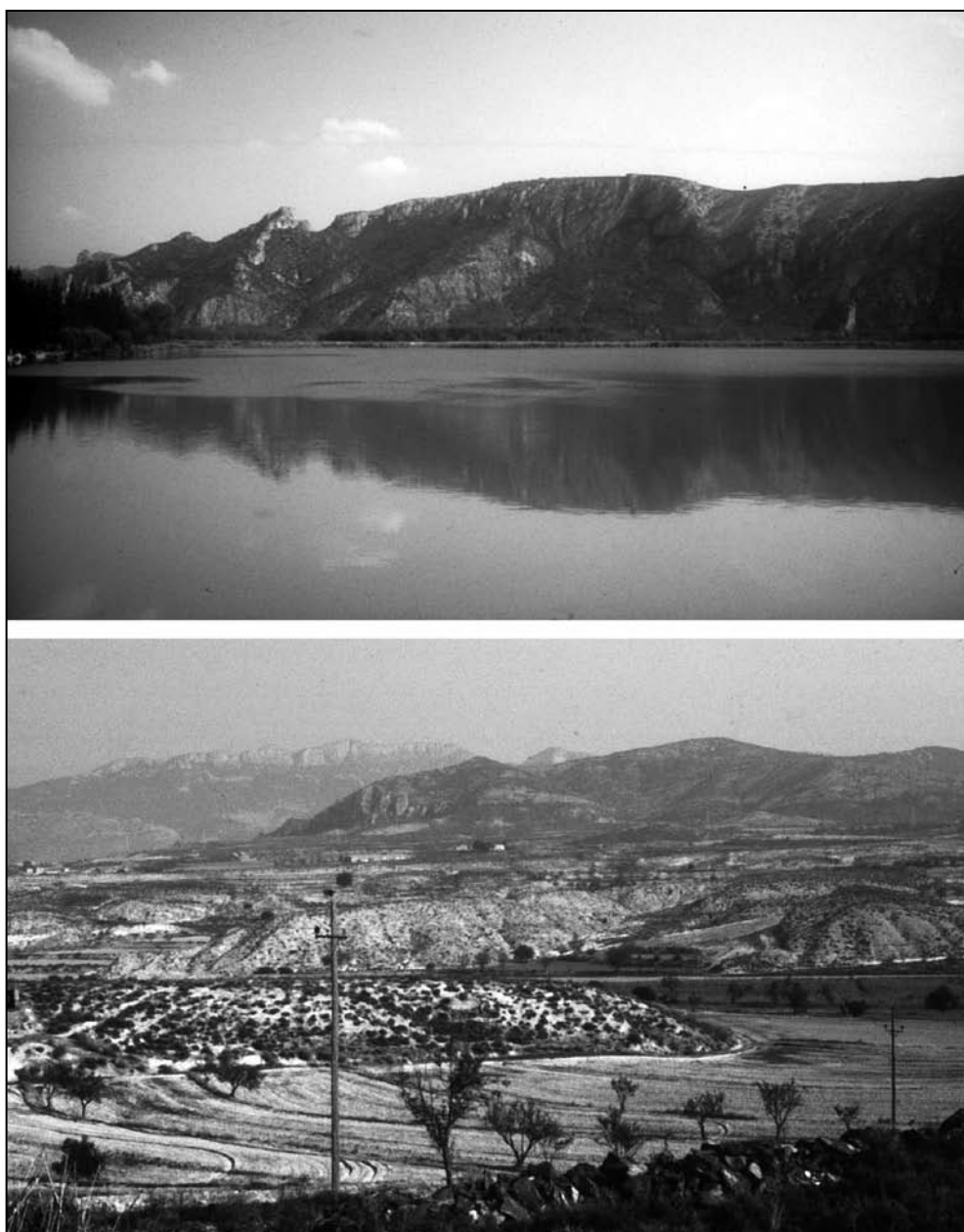

Figura 1. La serra de Monteró des del riu Segre. A dalt: vista des del riu Segre, a sota vista des del sud-est.

científica des de l'any 2002. Les hipòtesis actuals indiquen un assentament de caire militar d'època tardorepublicana, tal vegada un *castellum*, destinat al control del territori, que va tenir un període d'activitat relativament breu corresponent al canvi del segle II a I aC (Bermúdez *et alii*, 2005, 462; Arrayás, 2007, 50).

MONTERÓ 2

Es tracta d'una agrupació de sitges ubicades en una petita fondalada (517 metres sobre el nivell del mar) situada al peu sud-est del cim principal, a uns 400 metres en línia recta i a 50 metres per sota, i que separa els jaciments de Monteró 1 i 3. Fins al moment s'han documentat quatre sitges, però es desconeix quin en seria el nombre total i l'extensió de l'agrupació. El material recollit en superfície és fonamentalment ceràmica obrada a mà, del tipus comú en els contextos de la primera edat del ferro i ibèric antic. Amb tot, no es pot descartar que aquestes sitges hagin de posar-se en relació amb la presència, en aquesta mateixa fondalada i al peu del tossal de Monteró, de les restes d'un mas de volta del segle XIX, actualment abandonat i enrunat.

MONTERÓ 3

Designa un jaciment situat en la plataforma d'una relativament petita elevació (550 metres sobre el nivell del mar) distingible a llevant del tossal principal de Monteró, que distaria d'aquest aproximadament uns 500 metres en línia recta. En superfície s'hi distingeixen restes d'alguns alineaments de pedres i abundants fragments de terrissa ibèrica oxidada i obrada a mà, els quals poden orientar sobre una activitat durant el període ibèric antic-ple. Les restes apareixen molt afectades per la presència d'almenys dos nius de metralladores construïts el 1938, en l'extrem nord del turó, en la vessant que controla el Segre i Camarasa.

CASTELL D'EN TXELIS

Correspon a una *as-sakhra* andalusina o petit reducte fortificat de modestes dimensions que serviria per vigilar un pas estratègic, datable en el segle XI, que ocupa la part superior d'una petita elevació (502 metres sobre el nivell del mar), la qual s'alça isolada en el sector nord-oest del serrat de Monteró. Sembla haver estat precedida, però, per un assentament de l'edat del bronze (Giralt, Benseny, 1987, 5-21; Giralt, 1991, 73; 1994, 325-326).

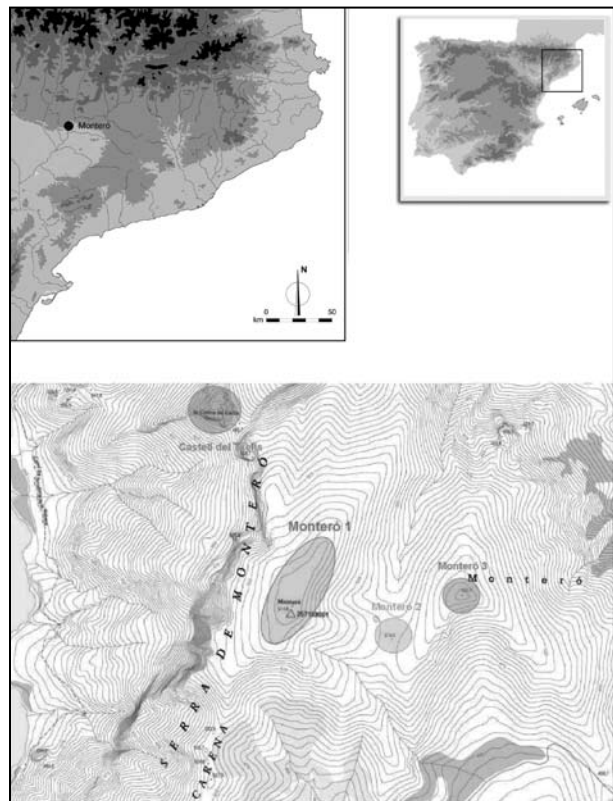

Figura 2. Situació de Monteró i localització dels jaciments que formen el conjunt arqueològic.

LOCALITZACIÓ I ACCÉS

Considerem com a situació general de referència conjunta la que ve donada per la plataforma superior del tossal, on es troba el jaciment de Monteró 1, el més extens i ric del conjunt, i on hi ha, a més, ubicat un vèrtex geodèsic. Coordenades UTM: CG219369 (vèrtex geodèsic d'ordre inferior per = 312.894,78; y = 4.636.958,32. Mapa topogràfic de Catalunya 1:10.000, 257-103/258-103, ICC). Superfície aproximada: 10.000 metres quadrats.

El conjunt de Monteró està situat a uns 5 quilòmetres al sud-oest del nucli urbà del municipi de Camarasa, seguint el traçat de la carretera C-13 (Lleida), i és de propietat municipal. Monteró apareix emplaçat a la riba esquerra del riu Segre (zona actual del pantà de Sant Llorenç de Montgai), després del seu pas pel congost de Camarasa, on el riu s'encaixa per superar el darrer obstacle que configura l'eix anticlinal de les serres de Mont-roig i Carbonera, i entrar definitivament en la Depressió Central. La zona es caracteritza pel relleu abrupte de formació oligocènica, corresponent als primers estreps de les serres de Mont-roig i Carbonera, tallada i isolada pel curs del riu, que s'enquadraria en l'extrem septentrional del sector comarcal de la

Noguera estricta, el qual es caracteritza per ésser la zona de frontera amb el sector del Montsec (sud), on el plecs muntanyencs característics d'aquest darrer sector, formats per calcàries mesozoiques, disminueixen progressivament, per deixar pas a la configuració geològica típica de la Depressió Central, amb estrats horitzontals que alternen margues i conglomerats.

Tot el serrat és conegut popularment amb el nom genèric de Monteró, encara que també se'l coneix amb el nom de "Castell de Monteró", malgrat la inexistència de restes damunt de la superfície estricta del turó. És possible, doncs, que tal denominació derivi del Castell d'en Txellis (*vid. supra*). Des del lloc es domina visualment el meandre i l'encaix de la sortida del Segre a partir del congost de Camarasa, al nord; però també, i de manera gairebé completa, es disposa d'un òptim camp de visió que abasta bona part de la Depressió Central, la qual s'estén al sud, i que comprendria la zona meridional de la Noguera (sectors de Noguera estricta i Noguera urgellenca), occident del Pla d'Urgell, Urgell i Segarra, i bona part del Segrià; així doncs, la seva posició resulta summament estratègica pel que respecta al control visual de bona part de la Catalunya occidental.

HISTÒRIA DE LA INVESTIGACIÓ

DESCOBRIMENT

La primera referència de Monteró ens la dona l'escolapi Sebastià Pubill l'any 1931 en la memòria del Centre Excursionista Balaguerí. Aquesta entitat feia dos anys que havia començat la seva intensa activitat que malauradament truncà, com tantes d'altres coses, la Guerra Civil. En un article sobre el jaciment de Mor-Mur es comenta el coneixement de "...Més estacions prehistòriques..." i, en concret vinculat a la Cova del Tabac de Camarasa, situa "Monteró, serra en mig de Llorens i Camarasa, eneolític-ibèric-hel·lènic-romà" (Pubill, 1931a, 13). Cal tenir en compte que en aquella època i per a l'equip del Pare Pubill s'entenia com ceràmica eneolítica aquella que estava feta a mà i pertanyia a allò que avui designem edat del bronze ple, i que diferenciava de la hallstàtica o ceràmica a mà de l'edat del ferro. Sembla ser que les primeres visites al jaciment es farien l'1 i el 8 de març de 1931, mitjançant sengles "...excursions científiques..." (Anònim, 1931a, 30). A finals d'any el nombre de jaciments havia augmentat; esperonats per la visita que va fer Pere Bosch-Gimpera el 17 de febrer a Mor-Mur, el grup del Pare Pubill tenia ja localitzats un total de 43 indrets i es permetia classificar-los

per grups. D'aquesta manera Monteró serà inclòs en el "Grup de Llevant" (Pubill, 1931b, 14) i entre els materials localitzats publiquen les dues parts d'un molí circular que exhibiran al Museu de Balaguer com a "*Molinet de pedra, ibèric...*" (Palau, 1931, làm. VI), així com un "...fragment de ceràmica eneolítica" que correspon a una vora d'un vas fet a mà amb un cordó imprès peribucal, uns "ferros" i una "ansa d'una gerra romana." (Palau, 1931, làm. VIII). També durant el segon semestre de 1931 el Museu balaguerí es veié augmentat amb les cessions efectuades pel "...senyor Francesc Sabaté i Gardenyes de Camarasa..." de "...diferents fragments de ceràmica hel·lenística i romana, de Monteró, un clau i una volandera de ferro, romans, del mateix lloc." (Anònim, 1931b, 32).

El 6 d'agost de 1933 els excursionistes Torruella, Carrové i Renart anaren des de Balaguer fins a Monteró. Fou "...un dia ben calorós per cert però que quan ja som a dalt i a pesar del sol fort hom pot respirar per la fresqueta que hi passava." Gaudeixen de la vista, fan fotografies i escriuen aquesta breu descripció de l'indret: "Monteró és una serreta situada quasi davant mateix de Sant Llorenç de Montgai, i és una de les estacions prehistòriques descobertes pel CEB essent la seva major abundància el material eneolític, trobant-s'hi també fragments d'ibèric, hel·lènic i romà." (Renart, 1933, 12). La crònica d'aquesta excursió, tres anys després d'haver estat descobert, demostra que no havia augmentat el coneixement sobre el jaciment que corresponia a la setena estació descoberta pel Centre Excursionista Balaguerí i la primera situada més al nord de la capital de la Noguera. El mateix any publiquen la primera fotografia del lloc: "Monteró.- Un aspecte de la serra" (Torruella, 1933, làm. V), que és una vista feta des dalt, cap al nord, on es veu en primer plànol el rocam de Monteró, baix el riu Segre i al fons Sant Salvador. En el darrer article publicat pel Pare Pubill s'indica que el nombre de jaciments descoberts ha crescut "...superant en això totes les comarques catalanes..." i afegeix "...fins avui no s'ha fet una sola excavació i ja seria hora de tantejar-ne alguna." (Pubill, 1933, 22). A partir del 1934 ja no es publica el butlletí i el museu amb els seus materials no superarà el tràngol de la Guerra Civil (González, 2003, 179). Hauria estat Monteró una de les "estacions principals" triada per excavar? Mai ho sabrem, si bé cal pensar que la dificultat en accedir-hi seria un factor dissuasiu.

La Guerra Civil va afectar intensament a Monteró, quan s'establí el front al llarg del Segre durant l'any 1938. L'estratègica elevació va ser un privilegiat punt d'observació de l'exèrcit republicà per controlar les posicions enemigues en el mig

dels caps de pont de Balaguer i de la central de Camarasa (Galitó *et alii*, 2006, 117). Evidentment, la instal·lació sobre el terreny dels observadors pertanyents al XVIII cos d'exèrcit de la 72 Divisió (Galitó *et alii*, 2006, 150-151), va afectar greument la conservació del jaciment arqueològic (Bermúdez, *et alii*, 2005, 456).

Amb la creació de l'Institut d'Estudis Ilerdencs, l'any 1942, es produí el relleu en la recerca arqueològica del pioner equip que treballà durant la dècada anterior en l'entorn de la capital de la Noguera. Ara la tasca de prospecció es centrarà sobretot per la zona del baix Segre, si bé tampoc s'oblidà la part més septentrional de la plana i, en conseqüència, Rodrigo Pita Mercè mantindrà la referència al poblat del "*hierro ibérico*" de Monteró en una de les seves primeres sistematitzacions (Pita, 1956, 286). Posteriorment, el frare Pere Sanahuja dóna la notícia més complerta fins als recents treballs d'excavació, ampliant les dades publicades pel Pare Pubill i indicant per primera vegada la troballa de monedes i la localització "...d'abundoses sitges d'obra.", així com la identificació, també per primera vegada, de diversos jaciments en la serra de Monteró (Sanahuja, 1984, 16-17).

En general el jaciment ha estat poc tractat en la historiografia. Tanmateix, arran de la troballa dels objectes, principalment metàl·lics, que es presenten en aquest article fou plantejat com integrant d'un possible "...límit o frontera per la seva posició estratègica..." del món ilerget en la seva banda nord, totalment relacionat amb jaciments com el Tossal de Monderes (Castillonroi) o Antona (Artesa de Segre), en base a notables semblances topogràfiques i aparentment cronològiques (González, 1986, 279). Més atenció ha tingut l'immediat jaciment del castell d'en Txelis, bàsicament per tenir una fortificació andalusina que defensava la població de Balaguer (Giralt, 1991, 73; 1994, 325-326), si bé resulta que també és el primer indret de la muntanya ocupat antròpicament, segons es pot deduir dels fragments ceràmics fets a mà localitzats (Giralt, Benseny, 1987, 6-10).

EL "REDESCOBRIMENT" CLANDESTÍ

A partir del començament de la dècada dels 80, un grup d'aficionats comencen a buscar il·legalment monedes pels jaciments de Lleida emprant detectors de metalls. Francesc Segura actuà com a cap de colla i l'any 1981 s'adreçà a Maria Soler, aleshores directora del Gabinet Numismàtic de l'Institut d'Estudis Ilerdencs de la Diputació de Lleida (Soler, 1985)². L'octubre d'aquell mateix any la Sra. Soler valorà especialment, per la seva singularitat, la troballa de dos dirhems fati-

mies de Lleida que foren dipositats pel Sr. Segura en el Gabinet Numismàtic. Al maig de 1982 el jove Pere Vidal localitzà la primera làmina de plom amb epigrafia ibèrica trobada a la província de Lleida i també la portà a documentar al Gabinet, a proposta del Sr. Segura. Posteriorment la directora d'aquest ens la mostrà a dos dels signants d'aquest article. Comprovada la importància de la troballa s'insistí en conèixer l'indret on aquesta s'havia produït; al principi els afeccionats manifestaren certa reticència, ja que volien continuar anant al lloc; finalment acceptaren portar-nos al jaciment, que ells creien era totalment inèdit. En el mes de juny de 1982 es visità per M. Soler, J. R. González i J. I. Rodríguez, juntament amb F. Segura i P. Vidal i es comprovà que és tractava de Monteró, un jaciment ben conegut, si bé un xic oblidat com s'ha pogut veure. Malauradament, cap dels dos guies recordava ja el punt exacte de la troballa, però indicaven que és situava "...en un indret pròxim al poblat ibèric de Monteró...". Tanmateix l'interès de la troballa es feia evident i comportà que es donés a conèixer en el V Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (setembre, 1982), amb la comunicació: J. R. González, J. I. Rodríguez i M. Soler, "*El plom i altres materials del poblat ibèric de Monteró (Camarasa)*"; diverses circumstàncies impediren la seva redacció i corresponent publicació.

La rellevància dels materials recuperats feia més evident l'espoli de Monteró, cosa que va quedar palesa en la intervenció de Josep Guitart, llavors director del Patrimoni Arqueològic i de Museus de la Generalitat de Catalunya, el qual "...va utilitzar idèntics arguments de reprovació al fet de la recaptació clandestina de materials arqueològics i a la utilització abusiva del detector de metalls amb aquesta finalitat." (Soler, 1985, 3). El mateix any i mes, surt publicada a la Gaceta Numismàtica la troballa d'un lot de monedes de la Noguera (Gurt, Tuset, 1982); Maria Soler comenta en el seu informe que són "...materials arqueològics de la col·lecció Segura que procedeixen del poblat ibèric de Monteró..." i "...que és documenten per responsabilitat professional." (Soler, 1985, 3), tal com es va fer amb d'altres monedes, en aquest cas andalusines. Soler presentà la comunicació Comentarios al hallazgo de dos dirhemes fatimis de Yusuf Almuzaffar de Larida (Lérida), al V Congreso Nacional de Numismática, (Sevilla, 1982). El treball no arribà a publicar-se.

El 25 de gener de 1983 es presentà públicament el plom en l'Institut d'Estudis Ilerdencs per part de M. Soler i J. González³ dins del cicle de conferències "Trobadres d'Arqueologia", amb una doble sessió d'*Iniciació a l'alfabet ibèric*: la primera tenia per títol "*Introducció a l'escriptura ibèrica i pre-*

sentació del plom ibèric de Monteró, Camarasa”, complementada dos dies després per la xerrada del professor Antonio Beltrán sobre “*La excavación y el bronce Botorrita*”. Aquesta actuació tenia un doble objectiu: primer donar a conèixer la singularitat de la troballa epigràfica, és a dir el primer plom escrit de l'àrea ilergeta; en segon lloc fer pedagogia sobre la “...la importància del document històric i la necessitat de respectar els jaciments arqueològics.” (Soler, 1985, 4).

Malgrat tot, l'acció del Sr. Segura continuà a la zona, tant per Monteró com pel castell de Llorenç; això conduí a la troballa de dos ploms més (un anepigràfic) en el jaciment ibèric. Ambdós objectes foren dipositats al Gabinet Numismàtic el mes de juny de 1983 amb caràcter de donatiu i també es formalitzà, aleshores, la cessió del primer plom trobat a Monteró.

El 4 d'agost a la premsa local va aparèixer un documentat article sobre l'espoli de jaciments arqueològics de Lleida pels aficionats que utilitzaven detectors de metalls (Correal, 1983a). Sorprenentment, al dia següent la notícia era contestada per Francesc Segura indicant que “...no destruimos los yacimientos arqueológicos...” i que “...toda mi colección está a disposición de l'IEI.” (Correal, 1983b). L'any 1984 intervé l'administració autonòmica: el 14 de febrer s'incoa expedient sancionador al Sr. Francesc Segura Morell per “...possibles pràctiques contràries a la normativa vigent en matèria d'excavacions arqueològiques i defensa del patrimoni histórico-artístic.”⁴. El dia 20 del mateix mes els instructors del Departament de Cultura, l'arqueòloga territorial, Sra. Núria Rafel, i l'advocat, Sr. Raimon Carrasco, es varen personar al taller del Sr. Segura, situat al carrer Alcalde Porqueres, núm. 56, de Lleida, i realitzaren inventari dels materials que allí es trobaven així com els dipositats al Banco Zaragozano, els quals provenien de dos jaciments: Monteró (Camarasa) per una banda i serra de La Bassa (les Borges Blanques) per una altra, i que consistien bàsicament en diverses monedes ibèriques originàries de diferents ceques, predominant la d'Iltirda. El mateix dia visitaren a la directora del Gabinet Numismàtic de la Diputació de Lleida, Sra. Maria Soler, per comunicar-li que s'havia endegat un expedient sancionador contra el Sr. Segura per “...actuacions contràries a la normativa vigent en matèria d'arqueologia...” i que aquell mateix dia venien de fer un inventari dels objectes arqueològics de la col·lecció del citat senyor, el qual els havia comentat que alguns objectes, entre ells dos ploms ibèrics eren dipositats al Gabinet Numismàtic. El 27 de febrer el Sr. Carrasco demanà al Sr. Segura que fes una declaració oficial, la qual la va fer el

15 de març en presència dels tècnics del Departament de Cultura, Sr. José Luis Guillén i Sra. Nuria Rafel, on mostrà més materials arqueològics, com deu glands de plom, dos dels quals provenien de Monteró, mentre que la resta eren de diferents jaciments aragonesos. Indicà que les troballes las havia fet de 1981 fins al 1984 i que “...inclús ha sortit al camp acompanyant a membres de l'equip arqueològic de l'IEI per ensenyar-los-hi llocs i indrets on hi ha restes arqueològiques.” El 19 de març la Sra. Rafel elabora un nou informe indicant que les monedes tenen un notable interès arqueològic i els dos llocs de procedència són jaciments arqueològics. El 29 de maig s'imputa al Sr. Segura la realització d'excavacions sense autorització de la Direcció General del Patrimoni Artístic. El 18 de juny l'imputat presenta un plec de descàrrecs dient que mai havia practicat excavacions i que mai havia cercat monedes en indrets assenyalats com a ruïnes històriques d'interès arqueològic, ja que “...al seu entendre a Monteró no hi ha cap poblat i les recerques fetes a la Serra de la Bassa les ha realitzat a 1 quilòmetres de distància de les restes.” i que les seves activitats eren conegudes pels tècnics de la Diputació de Lleida, els quals no el van advertir de llur il·legalitat, afirmació falsa tal com s'ha dit anteriorment. Solament s'acompanyà una vegada al Sr. Segura per identificar el lloc de la troballa del plom. El 25 de setembre el Conseller de Cultura, Sr. Joan Rigol, imposà una sanció de comís al Sr. Segura i el 4 de desembre la responsable dels Serveis Territorials de Cultura a Lleida, Sra. Carme Torres, lliurà al Servei d'Arqueologia del mateix departament de la Generalitat les monedes incautades amb l'inici del procés. A partir d'aquesta data es perd el contacte formal amb el Sr. Segura.

El 12 de gener de 1989 són lliurats al Servei d'Arqueologia de l'Institut d'Estudis Ilerdencs per part del Gabinet Numismàtic de la mateixa entitat cinc ploms –tres de Monteró aquí estudiats, dels quals un era anepigràfic, i altres dos, que també va localitzar el Sr. Pons, al Tossal del Mor de (Tàrrrega) i Olriols (San Esteban de Llitera)– trobats pel grup de buscadors amb detectors de metalls. A partir de la data s'integren en el fons arqueològic de l'IEI.

EL JACIMENT EN L'ACTUALITAT. TREBALLS EN CURS

Des de l'any 2002 s'ha endegat un projecte de recerca orientat a l'estudi i adequació de Monteró 1, sota el patrocini de l'Ajuntament de Camarasa i l'aval científic de l'ICAC, treballs dirigits per un de nosaltres (J. P.). En l'actualitat s'han desenvolupat sis campanyes arqueològiques i s'han avançat alguns resultats preliminars de les construccions

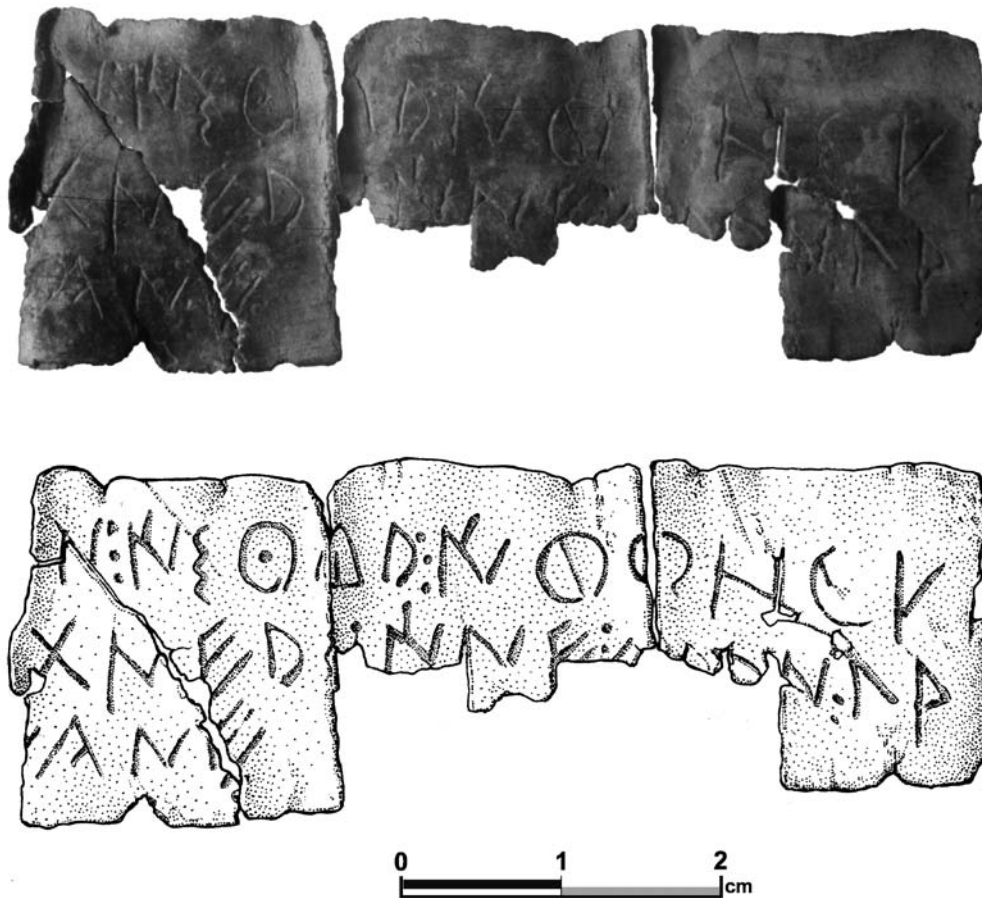

Figura 3. El plom ibèric núm. 1. (Dibuix de Ramon Álvarez).

identificades, que es daten en la transició dels segles II-I aC (Principal, 2004; Bermúdez *et alii*, 2005, 455-466; Principal *et alii*, 2007).

ESTUDI DELS OBJECTES

El present treball recull un estudi dels objectes ibers o iberoromans que diferents clandestins van extreure de la serra de Monteró, dels quals se'n té notícia certa, bona part dels quals es troben actualment en dipòsit a l'IEI, al Museu de Lleida o al Museu de la Noguera. Quan l'objecte s'ha conservat físicament s'ha procedit a un anàlisi de l'original. En els casos en què només es disposa de fotografia i l'objecte no fou lliurat en dipòsit a cap de les institucions esmentades es fa constar per mitjà del signe §.

PLOMS I ELEMENTS RELACIONATS AMB INSCRIPCIONS IBÈRIQUES

EL PLOM NÚMERO 1

Aquest plom ha estat exposat en la sala d'Arqueologia de l'IEI (Ribes, 2002, 34) fins a l'any

2007, núm. inv. L-5004 (Fig. 3). En l'actualitat es mostra en la nova seu del Museu Diocesà i Comarcal de Lleida.

Notícia del descobriment

El plom fou localitzat per l'adolescent Pere Vidal de manera fortuïta l'any 1982, en un punt de la muntanya de Monteró impossible de situar amb precisió. Segons sembla, el jove esmentat es trobava recuperant material bèl·lic de la Guerra de 1936-1939, abundós en aquell lloc, amb un detector de metalls, quan va topar amb una làmina enrotllada sobre si mateixa, en forma d'objecte cilíndric quelcom aplanat. La regularitat dels plecs i l'observació de lletres ibèriques en el seu interior, que el descobridor identificà de resultes de la seva afeció al col·leccionisme de monedes, li provocaren la curiositat i li conduïren a la obertura inexperta del document provocant la consegüent trencadissa. El resultat fou la ruptura de la làmina en quatre fragments, que avui encaixen bé, i l'esmicolament i pèrdua irreparable de la porció inferior de la zona central. Poc temps després, Vidal prengué consciència de la troballa i procedí a donar la làmina formalment al

Gabinet Numismàtic del Institut d'Estudis Ilerdencs, el 25 de juny de 1983⁵. El 12 de gener de 1989 fou lliurat, amb la resta de ploms ibèrics, al fons del Servei d'Arqueologia de l'IEI (Medina *et alii*, 2005, 134, fig. 38).

La primera notícia científica del plom tingué lloc durant la tardor de 1982, en el marc del V Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, com s'ha indicat. Poc després aparegué una nota i un dibuix en la premsa local. Durant l'any 1985, M. Soler procedí a consultar epistolàriament al professor Jürgen Untermann, el qual aportà valuoses indicacions⁶. En treballs posteriors alguns investigadors també feren ressò de l'existència del document (González, 1986, 279, nota 9; Junyent, 1986, 262, nota 67; 1987, 63, nota 66; Untermann, 1989, 39, nota 1; Beltrán-Lloris, 1993, 249, nota 41; 1995, 174, nota 39; Panosa, 1993, 177, nota 7; 1999, 126, 165; Velaza, 1996a, 321) però, davant la demora de la seva publicació, s'arribà a una situació en la que, sense existir una edició de referència del plom, tampoc era aquest totalment desconegut, ja que el seu contingut havia estat parcialment divulgat (Untermann, 1986, 48; Solier, Barbouteau, 1988, 72; Untermann, 1990, 95, 166, 174, 185 i 190; Velaza, 1991, 78; Silgo, 1994, 100, 118, 127, 175, 183, 186 i 193; Untermann, 1996, 91-92; Velaza, 1996b, 47; Untermann, 1998, 12; 2001, 626; Hoz, 2001, 345, 346; Rodríguez-Ramos, 2002a, 205; Panosa, 2002, 339; Rodríguez-Ramos, 2004, 338, nota 39, 377; 2005, 53, 60, 124; Bermúdez *et alii*, 2005, 456, Orduña, 2006, 42, 91, 105, 113, 119, 120, 122, 123, 139, 146, 179, 182, 200, 212, 278; Ferrer i Jané, 2006, annex 12, nota 88; Moncunill, 2007, 190, 192, 193, 229, 230, 330, 354, 363, 375, 385, 445). Probablement estem davant de la inscripció ibèrica tècnicament inèdita més coneguda. A aquesta situació han contribuït tant el retard de la publicació oficial com l'interès que ha despertat entre els investigadors una de las seqüències del text: *...is-kutur . iteroke...* Una vegada convenientment restaurat, el plom ha estat mostrat en algunes exposicions públiques a Lleida i Balaguer; els catàlegs respectius contenen breus comentaris o fotografies (Bach, Berkel, 1998, 60, núm. 13; Garcés, 2001, 132; AA.DD, 2001, 256; Ribes, 2002, 34).

Descripció del suport

El plom té forma rectangular, amb unes dimensions aproximades de 62 mil·límetres de llargada per 22 mil·límetres d'alçada en el lateral esquerra ó 20 mil·límetres en el lateral dret. El gruix aproximat de la làmina és de 0,50 mil·límetres, però és apreciablement més prim en el lateral dret que en l'esquerra. Al nostre parer, el fragment petit

que apareix a l'esquerra en algunes fotografies publicades (Bach, Berkel, 1998, 60, núm 13; Ribes, 2002, 34; AA.DD, 2001, 256) no pertany al plom, atès que no encaixa clarament amb cap dels altres fragments, no presenta cap traç interpretable com a fragment de signe i, a més, el color del revers és sensiblement més fosc que la resta de fragments. En tot cas, de pertànyer al plom, la seva posició no podria ser l'actual en el costat superior esquerra, atès que el gruix del plom en aquesta zona és sensiblement superior al gruix del fragment petit, sinó el lateral inferior dret, que si que presenta un gruix compatible. Però aquest lateral, com s'argumentarà més endavant, correspon al plec més interior i per tant el fragment perdut hauria de ser plausiblement de grandària similar al fragment següent. També és significatiu que el petit fragment tampoc aparegui en la fotografia de l'arxiu de l'IEI que realitzà M. Soler en el moment de la donació.

Així, doncs, prescindint del fragment petit, la làmina es troba fragmentada en quatre cossos, dos dels quals han patit pèrdues parcials per esmicolament en els seus extrems inferiors. L'absència de traces de fractures en els laterals superior i inferior indiquen que aquests costats són els originals. Pel que respecta al lateral esquerra, la presència d'un signe fragmentat al principi de la tercera línia, la corba de l'extrem i les fractures irregulars indiquen sense dubtes que el plom es troba mutilat en aquest costat. Pel que fa al lateral dret, al final de la primera línia hi ha un signe fragmentat, però si el signe perdut fos *ba*, aquest cauria totalment en el tercer fragment; tampoc s'aprecia la part corbada que explicitaria l'existència d'un plec, però el tall presenta algunes irregularitats i la part corbada podria haver quedat en el fragment perdut. Al nostre parer el plom també està incomplet en aquest lateral, però el grau de seguretat és menor que en el costat oposat. L'estat fragmentari actual és compatible amb el resultat d'un procés d'obertura d'un plom originalment plegat en el que no s'han usat les tècniques adequades. Els plecs del plom defineixen tres seccions de dimensions similars al voltant de dos centímetres, a les que s'han de sumar les dues seccions perdudes, una a cada extrem. L'anàlisi del revers mostra en la secció de l'esquerra un cop, potser produït en el procés d'espoli amb l'eina usada per excavar, que evidencia que aquesta secció quedava a l'exterior amb el plom plegat. Aquesta conclusió es veu confirmada pel fet que la secció de l'esquerra i gran part de la secció central presenten una coloració diferenciada de la resta, probablement pel contacte amb la terra. A més, la zona amb coloració diferenciada de la secció central definiria la grandària mínima de la secció perduda de

l'esquerra, aproximadament cinc mil·límetres, tot i que podria ser superior si el darrer plec estigués parcialment obert. En canvi, la secció perduda de la dreta hauria de ser de dimensions similars als altres tres fragments, és a dir d'uns 20 mil·límetres. Així doncs, la llargada original de la làmina reconstruïda no hauria de superar de gaire els 85 mil·límetres. Les dimensions d'aquest plom són afins a altres petits ploms il·lustrats coneguts: plom de procedència desconeguda (D.O.1), 80 per 55 mil·límetres (Untermann, 1989, 39); plom d'Oliols, 60 per 25 mil·límetres (Ferrer i Jane, Garcés, 2005, 984).

Descripció i característiques del text

El text es va gravar amb caràcters incisos, disposats en tres línies horitzontals, que amiden entre quatre i sis mil·límetres de alt; els més amples amiden cinc mil·límetres. L'ordenació és, en general, regular, malgrat que les dues línies superiors –las més llargues– manifesten certa tendència a decaure en l'extrem final, al temps que augmenta lleugerament la grandària dels signes. Així, mentre el primer signe conservat de la primera línia dista dos i mig mil·límetres de l'extrem superior del document, el signe final dista cinc mil·límetres. Quan s'executà la línia inferior es disposava de menys espai, per la qual cosa es va tenir que aproximar-se quelcom a la línia central si comparem aquesta amb la superior. Aquesta manca de previsió del gravador, sumada al fet que la tercera línia finalitza el seu text dintre del primer cos de l'epígraf, condiciona la part final del document que, en el cas de trobar-se isolada semblaria que contingués només dues línies centrades.

Pel que respecta al *ductus*, s'observa que els segments serpentiforms es realitzaren d'un únic traç i que els corbats no tanquen gairebé mai. La disposició del darrer segment de les lletres *i* i *n* oscil·la al llarg del text, des de formes gairebé verticals a altres amb inclinacions d'uns 45 graus; aquests mateixos traços presenten una incisió més ampla i profunda en el seu extrem d'unió, indicant que la mà que els va realitzar anava reduint la pressió a mesura que avançava. Totes aquestes observacions creiem que mostren una parcial inseguretats en l'execució, encara que las lletres presenten solucions comuns entre elles i una molt acceptable proporcionalitat, que apunten a considerar l'existència d'una sola mà.

Anàlisi paleogràfic

El plom conté restes de 31 signes, dels quals es poden identificar sense problemes 25. El signari emprat és l'ibèric nord-oriental i no hi ha traces d'ús del sistema dual (Ferrer i Jané 2005). Les variants

de **ka**, **te** i **ta** són les simples i les variants de **tu** i **ke** les complexes, però l'ús de les variants complexes, en especial de **tu** i **ke**, en inscripcions no duals, està ben testimoniada (F.20.1 i B.3.2*). Dels 28 signes habituals només apareixen 16 que, d'acord amb la classificació d'Untermann (1990, 246, d'ara endavant MLH III), són: **s8**, **te10**, **e4**, **r5**, **ku2**, **m4**, **r5/7/8**, **tu2**, **n1/2**, **i1/2**, **ta1**, **l1/2**, **o3**, **a1**, **ka1** i **ke8**. Els separadors de segments apareixen en forma de tres punts verticals.

La fixació precisa de la cronologia d'una inscripció ibèrica en base d'una anàlisi paleogràfica és una tasca complexa, atès que les variables a tenir en compte són nombroses (Rodríguez-Ramos, 1997, 13; 2000, 43), però es pot fer una aproximació simplificada des de les variants més freqüents sobre suports pels que es disposa d'una cronologia fiable. Així doncs, l'ús de la variant serpentiforme **s8** i de les formes arrodonides **ke8**, **r5/7/8**, **te10** i **ku2**, així com la variant **e4** de tres traços, situen probablement aquesta inscripció en un moment anterior al primer quart del segle II aC, tenint en compte que aquestes variants són freqüents sobre les dracmes ibèriques d'imitació a cavall dels segles III-II aC, i poc freqüents, o inexistents en alguns casos, en les monedes de bronze ibèriques dels segles II-I aC.

Transcripció i dubtes de lectura

	A
1	[---]n : <i>iskutur</i> : <i>iteřokem</i> + [---]
2	[---]tanere : <i>ine</i> : +++n : <i>la</i> [---]
3	[---]+ <i>kane</i>

A partir del primer dibuix publicat al diari *La Mañana* el 1983, Silgo (1994, 100, 118, 127, 175, 183, 186, 193 i 205) ja inclou gran part del text d'aquest plom en el seu lèxic. **n** : *isgudua* : *itecunkew*[... / ...]*tanea*[.]*ine*[... : *la*[... / ...]*cane* (reconstruït a partir de les entrades del lèxic). Deu anys després, a partir de l'excel·lent fotografia publicada per Bach i Berkel (1998, 60, núm. 13), Rodríguez-Ramos (2004, 377; 2005, 124) publica una transcripció completa:]n : *iskutur* : *iteřokem**[/*taner*[-] *ine* /]*kane*[]n : *la*[. Recentment, Moncunill (2007, 445) reproduceix en la seva tesi doctoral la lectura provisional d'Untermann del suplement de MLH III:]n : *iskutur* : *iteřokem*]/*taner*+*ine* : +++n : *la* /] *kane*.

Línia 1. El primer i el cinquè signes estan afectats per trencaments, però la seva identificació és clara. El novè signe podria passar per un signe **ku2** amb el punt dissimulat pel trencament,

però el context lèxic determina clarament que es tracta d'un signe *r*: bé un signe *r5* / *r7* amb el traç central dissimulat pel trencament, bé un signe *r8*. Al final de la primera línia s'identifiquen restes de traços que permetrien reconstruir *r*, cosa que resultaria en la seqüència *mír*, combinació poc freqüent: *adinbinmír* (B.1.16), per exemple. Alternativament, si el petit traç inferior fos secundari, aleshores el rang de signes a reconstruir s'ampliaria: *ba*, *i*, *n*, etc.

Línia 2. Entre el segon i el tercer fragment hi ha espai suficient per un signe, els traços no són gaire clars, especialment els del primer fragment que coincideixen amb la zona corbada, tot i que sembla apreciar-se un traç vertical comprimit, però en el segon fragment sembla que hi ha dos petits traços diagonals que haurien de coincidir amb la part final dels dos traços inferiors d'un signe *e*. A continuació s'observa un possible punt afectat per una esquerra i restes d'un segon punt que podrien correspondre a un separador en forma de tres punts. Els tres signes següents estan lleugerament incomplets, però són clarament identificables. A continuació hi ha dos punts que haurien de correspondre a un separador en forma de tres punts. Dels tres signes següents només es conserva la part superior. En concret, del primer signe només en resta un traç diagonal aïllat que, tot i amb dubtes, podria correspondre a un signe *s* o potser a un signe *e*. Sense descartar altres possibilitats, el segon potser podria ser *a*, *bi* o *r*. El tercer també podria ser *a*, *bi* o *r*, encara que si es confirmessin el possible signe *a* anterior i el signe *n* posterior, aleshores la reconstrucció més probable seria *bi* o *a*. El signe següent també està parcialment afectat, però s'identifica clarament com un signe *n*. Al final d'aquesta línia s'aprecia un espai en blanc almenys el doble d'ample que la separació entre els signes precedents, però similar a d'altres espais de separació de la línia anterior. En qualsevol cas el darrer segment està incomplet i ha de continuar bé en el fragment perdut bé en la línia següent.

Línia 3. Just abans del primer signe sencer, hi ha restes d'un traç diagonal que podria correspondre a un signe *e*. El darrer signe està afectat per una esquerra, però la seva identificació és clara. Després d'aquest signe apareix un espai en blanc que assenyala clarament la fi del text.

Anàlisi lèxica

iskutur. En aquest segment s'identifica amb claredat la partícula *is* (Untermann, 1986, 50; 1990, 166 i 181; Velaza, 1991, 78; Silgo, 1994, 186; Velaza, 1996b, 47; Rodríguez-Ramos, 2005, 53; Orduña, 2006, 105; Moncunill, 2007, 190), atès que

apareix precedint un element ben conegut: **kutur**, que s'analitza en detall més endavant. Per a Untermann (1986, 49; 1990, 181) **is** encaixa com a pronom pel fet de ser un segment de longitud reduïda que combina amb morfemes que també combinen amb antropònims com **e** o **ai**. Entre els segments considerats per Untermann es troben diversos segments del plom (F.9.7) de la Punta d'Orlell (la Vall d'Uixó): **isai**, **arikařbinisai** i **řarebinise**. També Rodríguez-Ramos (2005, 53) i Orduña (2006, 97 i 112) consideren plausible que **is** fos un pronom, però precisen que quan apareix precedint a un substantiu hauria d'estar actuant com a adjectiu, potser demostratiu, de forma similar a **ban**. Per aquest darrer element ja Michelena (1976, 357) i Silgo (1994, 63) havien considerat que podia actuar com a determinant quan apareix associat a probables substantius, normalment segments que quasi sempre apareixen sobre el mateix tipus de suport i per als que se suposa que haurien de significar el propi suport o algun concepte estretament relacionat, per exemple: **seltar** sobre esteles i **řalir** sobre monedes de plata. En la mateixa línia, per a un de nosaltres (Ferrer i Jané, 2006, annex 5) la presència de **ban** com a indicador de la unitat en marques de valor de les monedes de bronze d'*undikesken* amb el text **etaban**, permetria assimilar **ban** a la funció d'article indeterminat quan apareix en posició final associat a un substantiu. El paral·lelisme entre **is** i **ban** neix de la comparativa entre el segment **iskutur** d'aquest plom amb el text **bankutur** que apareix en una ceràmica pintada (F.13.3) de Lliria i en un plom (B.7.38*) de Pech Maho (Sigean) (Sollier, Barbouteau, 1988, 71), però té en contra el fet que, llevat de **kutur**, en la resta d'associacions amb probables substantius, **ban** apareix en posició final, per exemple: **seltarban**, **řalirban** o **etaban**, mentre que **is** presenta una clara tendència a aparèixer en posició inicial. En tot cas, sembla plausible considerar que en cas de **iskutur**, **is** estigués actuant com a determinant. Altres possibles ocurrences d'**is** en posició inicial són **isbetartiger** en una estela (F.11.3) de Sagunt, **isbatařis** en una altra estela (F.11.13) del mateix jaciment, **isřaletar** en una ceràmica pintada (F.17.6) de Los Villares (Caudete de les Fuentes), **isgenus** en el plom (G.13.1) del Cigarralejo (Mula), **isbinai** en el primer plom (G.1.1) de La Serreta (Alcoi) i **isbinij** en el plom (G.22.1*) del Pixòcol (Balones) (Fletcher, Silgo, 1990, 168). En aquests exemples no sempre és clar si **is** s'integra en un antropònim, si **isbatařis** (Siles, 1986, 248) i **isbetartiger** (Siles 1986, 249; Hoz 2001, 351) fossin antropònims, o si precedeix a un antropònim, si ho fossin **betartiger** (Untermann, 1990, 166;

Velaza, 1996b, 47; Rodríguez-Ramos, 2005, 52) i **řaletar** (Untermann, 1993, 98; Rodríguez-Ramos, 2005, 52), o si precedeix a un substantiu del lèxic comú, com en el cas de **kutur**.

kutur. Aquest element és molt freqüent en ploms, on apareix quasi sempre associat (Untermann, 1986, 48; Velaza, 1991, 96; Untermann, 1996, 94; Hoz, 2001, 346; Rodríguez-Ramos, 2004, 264; Orduña, 2006, 90; Moncunill, 2007, 229) a formes del paradigma d'**eroka**, que s'analitza amb detall més endavant en comentar el segment **iterokemí+** i que és unànimement considerat de tipus verbal. És el cas del text **kuturbideřoke** d'un dels ploms (F.9.5) de la Punta d'Orlell (la Vall d'Uixó) i del text **bankuturbiteřokan** d'un dels ploms (B.7.38*) de Pech Maho (Sigeon) (Solier, Barbouteau, 1988, 71). En el mateix context cal situar la forma **kutu**, que apareix en el text **kutubeike · basbideřoke** d'un altre plom (F.9.7) de La Punta de Orlell (la Vall d'Uixó) i la forma **utur** del text **bastubarerdeřokanutur** d'un plom de procedència incerta (D.0.1*) (Untermann, 1989, 39). L'element **kutur** també apareix en tres ceràmiques pintades (F.13.3, F.13.13 i F.13.25) del Tossal de Sant Miquel de Lliria i amb la vibrant canviada en un plom de Grissan (B.3.2*) i en un plom recentment aparegut al Grau Vell de Sagunt (Aranegui, 2004, 77-78). El canvi de vibrant dels dos darrers exemples no sembla en aquest cas rellevant, tenint en compte que en el plom de Grissan (B.3.2*) (Solier, Barbouteau, 1988, 71) també apareixen amb la vibrant canviada **ar** i **taneř**. La forma **kutu** també apareix en una tortera del Palomar (Oliete) (Silgo, 2001, 347), on potser es podria pensar en reconstruir **kutu(n)** (Ferrer i Jané, 2008), forma que apareix explícitament aïllada en el gravat rupestre Oveja II (B.23.3*) a la Cerdanya (Campmajó, Untermann, 1991, nota 6). Els possibles antropònims **kutui** (E.1.13 i E.1.162) i **kutuka** (E.1.163) apareixen en esgrafiats de propietat de ceràmiques d'Azaila. També ho podria estar la seqüència **gudu** que ens podria estar indicant la sonoritat de la velar inicial, però pertany a un plom greco-ibèric (G.1.2) d'autenticitat molt dubtosa, suposadament procedent de La Serreta, tot i que pertany al lot de materials falsificats procedents del Bancal de la Corona (Penàguila) (Taracena, 1951).

Sobre la funció de **kutur**, sembla plausible considerar que actua com un substantiu del lèxic comú (Rodríguez-Ramos, 2005, 60; Orduña, 2006, 90), tenint en compte l'analogia amb **řalir**, que unànimement s'interpreta com un substantiu amb el significat de "diner", "plata" o afí, molt freqüent en les unitats de monedes de plata i probablement una marca de valor nominal (Ferrer i Jané, 2007), per exemple: **ildirdařalir** (A.6.1.3), i en textos so-

bre ploms freqüentment associat a numerals, com a **řalairgisdeřokan-řalir olll** en un dels ploms (C.21.8*) del Castellet de Banyoles (Tivissa) (Asensio *et alii.*, 2003, 202). A diferència de **řalir**, **kutur** no apareix mai ni en monedes ni associat amb numerals, però ambdós elements s'integren (Untermann, 1986, 49; 1989, 42) en el paradigma verbal d'**eroka**, on haurien d'estar actuant com a objecte (Quintanilla, 2005, 514; Ferrer i Jané, 2006, annex 13): per exemple **řalirbitiřokan** (*B.7.38) en un dels ploms de Pech-Maho (Sigeon) (Solier, Barbouteau, 1988, 69) i els ja esmentats **kuturbideřoke** (F.9.5) i **bankuturbiteřokan** (*B.7.38). Alternativament, també s'ha suggerit (Comas *et alii.*, 2001, 297) la possible interpretació de **kutur** com a formant antroponímic en el text **bankutur** (B.7.38* i F.13.13), però no sembla probable que les diverses ocurrències de **kutur** en el paradigma d'**eroka** siguin casuals, només degudes a la seva participació com a formant antroponímic, i no degudes al contingut semàntic de **kutur**.

Respecte el possible significat de **kutur**, s'han plantejat dues hipòtesis similars, potser influïdes per la semblança amb el basc *kutun* que entre altres accepcions té la de "carta" (Rodríguez-Ramos, 2005, 60, nota 9). Així, per a Rodríguez-Ramos (2005, 60) **kutur** significaria "inscripció" o "text", interpretació que justificaria la seva presència en suports variats, en contrast amb d'altres probables substantius que sistemàticament apareixen sobre el mateix tipus de suport. En la mateixa línia, Orduña (2006, 90) planteja la hipòtesi que signifiqui "carta", tot i que centrat en la possible variant **utur**, que apareix com a element final del text isolat de la cara exterior d'un plom amb format compatible de carta (D.0.1*) (Untermann, 1989, 39), **bastubarerdeřokanutur**, que quedava visible amb el plom plegat i que probablement hauria de contenir com a mínim la indicació del destinatari. Així ho interpreta Orduña (2006, 314) que proposa una traducció de l'estil de "*L' utur que es lliura a Bastubar*" o "*L' utur que jo lliuro a Bastubar*". En tot cas, respecte el significat de **kutur**, el text D.0.1* és una excepció, tant per la presència d'**utur** enlloc de **kutur**, com per figurar en el text curt de la cara externa d'una probable carta, mentre que **kutur** apareix sistemàticament en el text intern.

Finalment, cal recordar que l'element **kutur** fou llegit per Pío Beltrán (1935, 62) en una ceràmica pintada (F.13.13) del Puig de Sant Miquel (Lliria) com **gudua** en interpretar el signe final **r5** com un **a4**. Ambdós signes són idèntics i només el context permet identificar el signari que es va usar i desfer així la confusió. La lectura **gudua** es va relacionar amb el basc *gudu*, "lluïta" o "combat", tant per la

semblança formal com per aparèixer, precisament, sota una escena de combat. Fletcher (Lázaro *et alii*, 1981, 75) suggerí el canvi de lectura, atès que **kutur** apareix en altres dues ceràmiques pintades del mateix jaciment (F.13.3 i F.13.25) sense dubtes de lectura. Des d'aleshores, la lectura **kutur** ha estat seguida per pràcticament tothom, tot i que encara hi ha alguns investigadors (Silgo, 2002, 62), que segueixen defensant tant la lectura **gudua** com també la relació amb el basc *gudu*. En el plom de Monteró es torna a plantejar el problema, però en aquest cas el context del propi plom desfà immediatament la confusió, atès que coincideixen **a1** en el segment **al[---]** i **r5** en el segment **kutur**, cosa que assegura en aquest plom la interpretació com **r5** del signe conflictiu.

iterokem+[. Aquest segment s'integra en un paradigma que es considerat unànimement verbal per la seva complexitat morfològica (Untermann, 1993, 99, nota 21; Silgo, 1994, 81, 167; 1996a, 300, nota 1; Untermann, 1996, 92; Hoz, 2001, 347; Asensio *et alii*, 2003, 202; Rodríguez-Ramos, 2004, 270; 2005, 59; Quintanilla, 2005, 514; Orduña, 2006, 118, Ferrer i Jané, 2006, annex 13; Moncunill, 2007, 58). Ja Fletcher (Lázaro *et alii*, 1981, 76) començà a cridar l'atenció sobre aquestes formes i la seva relació amb **kutur** quan analitzà els ploms de la Punta d'Orlell (la Vall d'Uixó), encara que la primera proposta de conjunt la realitzà Untermann (1986, 48-49) també destacant la relació de les formes del paradigma amb **ralir** (B.7.38*, F.9.1) i **kutur** (F.9.5, F.9.7, B.7.38*), però sense qualificar-lo encara com a verbal. Els primers posicionaments a favor del seu caràcter verbal són els d'Untermann (1993, 99, nota 21) i Silgo (1994, 81, 167).

Tot i la unanimitat de partida, no hi ha acord en la identificació del nucli del paradigma. Les propostes realitzades giren fonamentalment al voltant del nuclis **(b)ite(r)** i **(e)rok(e)**. Les propostes que s'articulen al voltant de **(b)ite(r)** són: **biter** (Untermann, 1990, 184; Velaza, 1991, 59; Quintanilla, 1998, 167), **bid(e)** (Silgo, 1994, 81), **(b)iter** (Untermann, 1996, 91; 2001, 626), **bite** (Velaza, 2001, 645), **iter** (Hoz, 2001, 346), **ter** (Orduña, 2006, 123) i **(b)ite(r)** (Moncunill, 2007, 59, 62). Les propostes que s'articulen al voltant de **(e)rok(e)** són: **eroke** (Silgo, 1994, 167; 1996a, 305), **(e)rok(e)** (Rodríguez-Ramos, 2004, 264 i 269; 2005, 59), **rok** (Quintanilla, 2005, 515), **erok** (Orduña, 2006, 149) i **erok(e)** (Ferrer i Jané, 2006, annex 13). Les formes susceptibles de pertànyer al paradigma és poden classificar en tres grups: les del grup A, com **bidegian**, només podrien pertànyer al paradigma basat en el primer nucli, les del grup B, com **ralaiargisderokan**, només podrien pertànyer al paradigma basat en el

segon nucli, mentre que les del grup C, com el text **iteroke** d'aquest plom, podrien pertànyer a qualsevol dels dos. La identificació del lexema verbal requeriria establir si la identitat de significat bé determinada per la presència de **(b)ite(r)**, és a dir A = C, o bé per la presència de **(e)rok(e)**, és a dir B = C. Desgraciadament, els contextos on apareixen les formes susceptibles de pertànyer a un o altre paradigma, quasi sempre textos llargs sobre plom, no proporcionen cap pista determinant sobre el seu significat. Tot i així, la hipòtesi que ens sembla més plausible és que el lexema verbal fos **(e)rok(e)**, i que al seu voltant s'articulessin els morfoms **b(i)**, **d(e/i)**, **an** amb la informació típicament verbal (persona, nombre, temps, etc.). De les formes **itiroke** i **bitirokan** es podria derivar una arrel alternativa amb vocal inicial **i**: **irok(e)**, tot i que la vocal **e** inicial podria haver estat assimilada per un hipotètic morf inicial **ti**. De la forma **tagisgarok** es podria deduir que la vocal final **e** és un fet gràfic causat pel semisil·labisme de l'escriptura ibèrica **i**, juntament amb la forma **garokan**, es podria deduir una arrel alternativa amb vocal inicial **a**: **arok**, tot i que la vocal **e** inicial podria haver estat assimilada per un hipotètic morf inicial **ga**. De la forma **biderukan** es podria derivar una arrel alternativa amb vocal medial **u** i canvi de vibrant: **eruk**. Així doncs, les formes dels grups B i C pertanyerien al mateix paradigma, mentre que cadascuna de les formes del grup A pertanyerien a un paradigma diferent. En favor d'aquesta hipòtesi és pot adduir que per les formes del grup B en resultaria un esquema similar a l'esquema NP + **de** + **egiar**, també considerat verbal per molts investigadors, NP + **d(e/i)** + **(e/i)rok(e)** + **(an)** + N: **a]dinbasteeroke** (C.17.1), **ralaiargisderokan · ralir** (C.21.8*) (Asensio *et al.*, 2003, 202) o **bastubarerterokanutur** (D.0.1*) (Untermann, 1989, 39), per exemple. Aquest esquema comença per probables antropònims i acaba amb probables substantius del lèxic comú en funció d'objecte. Per a les formes del grup C l'esquema seria N + **(b)i** + **d(e/i)** + **(e/i)rok(e)** + **(an)**: **kutur · bideroketetine** (F.9.5), **ralirbitirokan** (B.7.38*) (Solier, Barbouteau, 1988, 69) i **tesibiderukan** (F.17.2), per exemple. Aquest esquema comença pels probables substantius del lèxic comú: **kutur**, **ralir** i **ter(r)** i on els morfoms **i/bi** + **de** substitueixen la combinació NP + **de** del primer esquema, cosa que permet plantejar la hipòtesi que **(b)i** fos el morfom corresponent al morfema de persona/nombre, potser de la tercera persona (Orduña, 2006, 211) o potser de la segona (Ferrer i Jané, 2006, 133). Finalment, en favor de la interpretació **erok(e)** com a nucli del paradigma també es pot adduir que a la inscripció de la gerreta (D.18.1*) de La Joncosa (Jorba)

(Ferrer i Jané, 2006) s'identifica clarament la forma **erōka**, tot i que en un context inequívocament nominal: **erōkate**, **erōkarmī**, **erōkar** i **erōkamī**, tenint en compte els morfs amb els que combina (Ferrer i Jané, 2006). Aquest substantiu podria ser la base a partir de la que es formaria el paradigma verbal, o bé un substantiu obtingut a partir de la forma verbal.

La forma **iterokem+** del plom de Monteró confirma l'alternança **i/bi**, ja documentada en el segment **idirogedetan** d'un dels ploms (C.1.24*) d'Empúries (Sanmartí, 1988, 95). Si la hipòtesi plantejada fos correcta, els nuclis d'altres formes habitualment també considerades verbals es podrien identificar com el text delimitat pels morfs (**b**) **id(e/i)** i **an**: **biterosan** - (**e**)**ros** (F.17.2), **bidegian** - (**e**)**gi** (B.3.2*) (Solier, Barbouteau, 1988, 91), **bi-deian** - (**e**)**i** (D.0.1*) (Untermann, 1989, 42) i H.0.1*) (Untermann, 1998, 14), **bidiboan** - (**i**)**bo** i **bidedean** - (**e**)**de** (F.13.75*) (Silgo, 1996b, 204) i **biderťuan** - (**e**)**ŗtu** (G.7.5*) (Untermann, 1996, 101).

Respecte el seu significat, Quintanilla (2005, 515) creu que **biderokan** és un verb transitiu de significat proper a "donar", "rebre" o "exigir" per la seva associació amb **řalir**, que s'interpreta unànimement en el camp semàntic de "diner" o "plata" i que actuaria com a objecte. En la mateixa línia Orduña (2006, 90) planteja la hipòtesi que signifiqui "enviar", tot i que centrat en **utur**, probable variant de **kutur**, que apareix en el text de la cara externa d'un plom (D.0.1*) (Untermann, 1989, 42) amb format compatible de carta. La hipòtesi de Quintanilla es coherent amb el context comunicatiu més probable dels ploms ibèrics: el comerç, tal com passa amb els ploms grecs d'Empúries i Pech-Maho, on apareixen verbs com transportar, remolcar, llogar, comprar, pagar, donar, lliurar, rebre, enviar, escriure, etc. Però cal tenir en compte la proposta d'Orduña, atès que els verbs que més probablement haurien d'aparèixer en l'adreça (text extern) formen un subconjunt més limitat format bàsicament per "donar", "lliurar" i "enviar" que també encaixarien en el text intern associats a una unitat de compte com **řalir**.

[---]taner+. La separació d'aquest segment amb el segment posterior no és clara. Un final de segment similar és un segment que apareix per dues vegades en el plom de Gruissan (B.3.2*): **bekinetaners**. El canvi de vibrant en aquest cas no és significatiu, atès que també es produeix en el segment **kutur** del mateix plom. També presenten finals similars els segments amb final **bedane/ bidane(r)** (Ferrer i Jané, 2006, nota 9) de les ceràmiques pintades del Tossal de Sant Miquel de Lliria, **benebedaner** (F.13.13 i F.13.28), **tolirbidane** (F.13.5 i F.13.27) i **okumbedane** (F.13.43) i potser **bedane** (F.13.73). La freqüència d'aparició de

bedane a les ceràmiques pintades no convida a interpretar-lo com a formant antroponímic, tot i que així s'ha interpretat, almenys a **benebedan + er** (Untermann, 1990, 217; Rodríguez-Ramos, 2002b, 258). En tot cas, **bedan** sí que actua com a formant antroponímic com a mínim en una estela (E.9.1) del Mas de Carbó de Dalt (Benassal), **sakarbedan**. De forma més general, els finals en **tane** també són freqüents al text de la gerreta (D.18.1*) de La Joncosa (Ferrer i Jané, 2006): **banitegidane**, **nitekedane**, **nitebedane**, etc., on podrien desenvolupar una funció verbal.

ine. La separació d'aquest segment amb els segments anterior i posterior no és clara. Hi ha un petit fragment ceràmic procedent de Bellulla (Canovelles) amb un text llegit **ine** (C.23.1), però al parer d'un de nosaltres (J. F.), després d'haver pogut inspeccionar la peça, el presumpte signe **e** final no existeix. En tot cas, l'element **ine** es podria aïllar a la llegenda **ineban** tenint en compte la presència de **ban**, on no queda clar si cal identificar el topònim que caracteritza la seca, el nom d'un magistrat o potser una marca de valor (Hoz, 1995, 322). Un altra segment que comença per **ine** és **inemuki** (F.17.2) en un plom de Los Villares (Caudete de las Fuentes, València). Altre text on es podria aïllar un element amb el mateix començament podria ser un dels grafitis rupestres de la Cerdanya (Guils I, B.25.2*) que s'acostuma a segmentar en **suisebeles + anaie + inekabin** (Campmajó, Untermann, 1991, nota 18; Moncunill, 2007, 289).

+++n. La separació d'aquest segment amb el segment anterior no és clara. El signe **n** final sembla exigir un final **an** o **bin** tenint en compte els traços que resten del darrer signe dubtós.

la[---]. El començament **la** és molt freqüent en ibèric. Entre els formants antroponímics que acostumen a aparèixer en primera posició de composició destaquen: **lagu**, **lakeř** i **laur**: **lagutas** (G.13.1), **laurřsker** (F.9.5) i **lakeřbelaur** (D.4.1). Entre els possibles elements del lèxic comú que hi encaixarien destaca l'element **lake** que apareix en expressions probablement quantitatives combinant amb possibles elements numèrics en forma lèxica: **lakeiřei** (F.20.1) i **lakeiborřs** (F.20.1), per exemple. També hi encaixarien possibles topònims presents en monedes, com és el cas de **laie** a **laiesken** (A13), **lauro** o **lakine** (A.22).

[---]+kane. Un possible paral·lel podria ser el segment **iboekaneteralir** de un plom (F.17.1) de Los Villares (Caudete de las Fuentes), si el **te** final es correspon al freqüent sufix de NNP, present en altre segment del mateix plom **bilosiuinteralir** en el que es reconeix un possible NP **bilosiu** (Rodríguez-Ramos, 2002b, 259) sufixat amb **-te** i també prece-

dint a *řalir*. Aleshores potser *iboekane* podria ser interpretat també com antropònim. El final també és similar al del segment *tedearikane* (Solier, 1979, 82) d'un del ploms de Pech-Maho (B.7.34*).

EL PLOM NÚMERO 2

Circumstàncies de la troballa

Aquest plom va ser exposat en la sala d'Arqueologia de l'IEI fins a l'any 2007. Núm. inv. L-5005. En l'actualitat es mostra en la nova seu del Museu Diocesà i Comarcal de Lleida.

En l'acta de cessió del plom a l'IEI es fa constatar que fou trobat a les immediacions del poblat ibèric de Monteró, en un indret pròxim a la cabana que hi ha a la petita vall de la vessant est de la muntanya; no procedeix en sentit estricte del jaciment Monteró 1, sinó de Monteró 2; el va localitzar el Sr. F. Segura. Des d'un principi s'indica que el plom, que aparegué doblegat, "...anava protegit per una altra peça de plom, més gruixuda i amb 10 mil·límetres. d'amplada que feia de tanca.", no obstant, no s'entén la finalitat del conjunt (Fig. 4), ja que el plom epigràfic, tot i que encaixa bé no es troba sencer, la qual cosa descarta un missatge precintat com s'havia avançat en funció de la informació oral (Garcés, 2001, 132; Ribes, 2002, 34).

Notícia del descobriment

De l'existència d'aquest plom es tenia notícia en alguns treballs de síntesi, si bé es tractava sempre d'una informació breu (Beltrán-Lloris, 1993, 249, nota 42; Bermúdez *et alii*, 2005, 456) i, en molts casos, no es concretava el nombre de ploms procedents de Monteró (Junyent, 1986, 262; 1987,

Figura 4. El plom ibèric número 2 en el moment d'ingressar en l'IEI.

Figura 5. Els dos fragments del plom ibèric número 2.

63; Beltrán-Lloris, 1995, 174, nota 39; Panosa, 1993, 177, nota 7; 1999, 126, 165). Temporalment ha estat mostrat en una exposició a Balaguer, el catàleg de la qual en contenia un breu comentari (Garcés, 2001, 132) i una fotografia (AA.DD, 2001, 257); també el catàleg de la sala d'Arqueologia de l'Institut d'Estudis Ilerdencs en conté una referència i una fotografia (Ribes, 2002, 34).

Descripció del suport

El plom va ser lliurat a l'IEI encara mig plegat i fragmentat en dos trossos, juntament amb una tercera peça de forma anular en la que, suposadament, el plom hi encaixaria (Figs. 5 i 6). Resulta estranya aquesta presentació del plom, sobretot quan el fragment no té una inscripció sencera, per la qual cosa probablement no hi té cap relació.

Figura 6. Detall de l'encaix dels dos fragments del plom ibèric número 2 abans de la seva restauració.

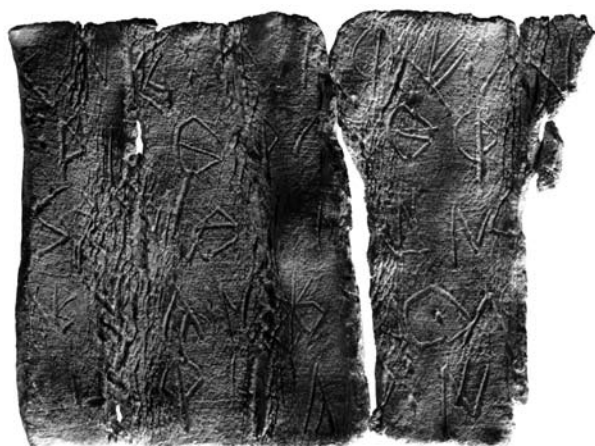

Figura 7. Cara A del plom ibèric número 2. (Dibuix de Ramon Álvarez).

Figura 8. Cara B del plom ibèric número 2. (Dibuix de Ramon Álvarez).

Un cop desplegat i restaurat en els darrers anys al Centre de Restauració de Béns Mobles de Catalunya, el plom té forma lleugerament trapezoïdal, amb unes dimensions de 25 mil·límetres d'alçada, 30 mil·límetres de llargada en la part inferior, 34 mil·límetres en la part superior, i 1 mil·límetres de gruix (figs. 7, 8). Tant l'absència de traces de fractures en la part superior i inferior, com el fet que els signes s'adaptin als límits del plom, fan pensar que està sencer per aquests costats. Ben al contrari, la presència de restes de signes incomplets en els laterals indiquen que no són els originals en el moment de la redacció. Identifiquem la cara interior com a cara A i l'exterior com a cara B. Prenent com a referència la cara A, el lateral dret, que correspon al plec més exterior, presenta fractures irregulars, mentre que el lateral esquerre, que correspon al plec més interior, presenta un tall net, potser compatible amb un possible retall. L'estat fragmentari

actual denota un intent d'obertura sense utilitzar les tècniques adequades.

En funció dels plecs del plom es poden definir cinc seccions, quatre d'elles de grandària similar, uns set mil·límetres, i la cinquena representada fonamentalment per un diminut fragment en el lateral superior dret. El retall en el plec més interior sembla indicar que probablement ja en època antiga el plom es va mutilar intencionadament i que almenys falta una secció de grandària similar a les altres. El canvi de coloració de la cara B, apreciable abans de la restauració, permet diferenciar la part que es trobava protegida pels plecs, on la lectura dels signes és més clara, de la que es trobava a l'exterior i on la lectura és en ocasions quasi impossible. Curiosament, en la part més gastada, que a més presenta diverses deformacions per cops, el signe superior és perfectament llegible i presenta la coloració de la zona protegida, cosa que sembla

indicar que la cinquena secció ja estaria fragmentada en origen i només protegia una petita porció de la secció inferior.

Descripció i característiques del text

El text principal es va gravar amb caràcters incisos, disposats en cinc línies horitzontals per les dues cares, que amiden entre 3 i 5 mil·límetres d'alçada. En la cara A s'aprecien signes d'almenys un text anterior disposats en tres línies. La presència de textos sobreposats també es dona en altres ploms: el de Llíria (F.13.2), en dos del conjunt d'làtova (F.20.1, F.20.3) i en un de procedència desconeguda (H.0.1). A la cara A identifiquem el text més recent com a text 1 i el text més antic com a text 2. Els traços del text A2 es poden diferenciar del text A1 perquè en general són més grans i estan més espaiats. La primera línia del text A2 apareix entre les dues primeres línies del text A1, però les dues línies següents s'interfereixen en gran part amb les de l'altre text. Totes les línies discorren d'esquerra a dreta.

Anàlisi paleogràfica

La làmina conté restes d'almenys 95 signes, dels quals 39 corresponen al text A1, 16 al text A2 i 40 al text B. El signari emprat és l'ibèric nord-oriental i no hi ha traces d'ús del sistema dual en cap dels textos, ni per separat ni conjuntament. Les variants de **ka**, **ko**, **ki**, **ti**, **te** i **ta** són les simples i les variants de **tu** i **ke** les complexes, però l'ús de les variants complexes, en especial de **tu** i **ke**, en inscripcions no duals està ben testimoniada: seria el cas dels ploms F.20.1, F.20.2, F.20.3 i B.3.2, on les úniques variants complexes usades són precisament **ke** i **tu**. Un estat actual sobre el sistema dual amb la bibliografia anterior es pot trobar en un treball d'un de nosaltres (Ferrer i Jané, 2005). Dels 28 signes habituals només apareixen 16 al text A1, 10 al text A2 i 14 al text B, que d'acord amb la classificació d'Untermann (1990, 246) a MLH III són, pel text A1: **e1**, **i1/2**, **ke9**, **u3**, **r7**, **ka1**, **a1**, **te8**, **be2**, **n1/2**, **ki1**, **bo4**, **s6/7**, **ku2**, **l2** i **ti1**; pel text A2: **n1**, **a1**, **tu2**, **be2**, **e3**, **ba1**, **to1**, **s7**, **r3** i **o3**; i pel text B: **ki1**, **n1**, **u3**, **r7**, **ko1**, **tu2**, **e1**, **ku1**, **s7**, **i1**, **a1**, **te8**, **ka1** i **ke7**. Els separadors de segments apareixen en forma de dos punts verticals.

De la comparació entre els signaris usats en els tres textos d'aquest plom es pot concloure que no hi ha pràcticament diferències -excepte pel que fa als signes **ke**, tot i que el signe **ke7** del text A1 és dubtós- entre el signari del text 1 de la cara A i el text de la cara B, cosa que permet considerar que fossin un sol text o, en tot cas, fossin obra de la mateixa mà. El signari del text 2 de la cara A presenta

alguna diferència amb els altres dos, però els dubtes de lectura dels signes d'aquest text converteixen aquestes diferències en poc fiables. La diferència més apreciable respecte el signari del primer plom de Monteró és l'ús de la variant del signe **e** de dos traços en aquest segon plom, per l'ús de la variant de tres traços en el primer. En qualsevol cas, les estimacions cronològiques respecte del primer plom són aplicables a aquest segon: l'ús de la variant serpentiform **s8** i de les formes arrodonides **ke7**, **r7**, **te10** i **ku2** situen probablement aquesta inscripció en un moment anterior al primer quart del segle II aC, tenint en compte que aquestes variants són freqüents sobre les dracmes ibèriques d'imitació, a cavall dels segles III-II aC, i poc freqüents, o inexistents en alguns casos, en les monedes de bronze ibèriques dels segles II-I aC.

Transcripció i dubtes de lectura

Text A1

	A1
1	[---]eike : uiré : ka+[---]
2	[---] : aiterú : ter[.][---]
3	[---]beite : nikin[---]
4	[---]nikan : bosku+[---]
5	[---]ldirtigar : i+[---]

Cara A, text 1, línia 1. [---]eike : uiré : ka+[---]. Del primer signe visible només en resten dos traços diagonals paral·lels que haurien de correspondre forçosament a un signe **e1**. El segon signe hauria de ser un signe **i1**, tot i que el traç vertical principal està afectat per les clivelles de la superfície del plom i que els traços curts semblen menys marcats que en d'altres signes, potser també seria possible identificar un signe **n1**. El tercer signe és molt dubtós, però sembla un signe **ke9** un cop assignats els altres traços al signe del text A2, malgrat que les combinacions de traços podrien donar lectures alternatives, potser **r**. Els dos punts finals són clars. El primer signe del segon segment hauria de ser un signe **u3** si els únics traços significatius són els dos traços en angle que s'aprecien amb certa claredat, el traç vertical hauria d'estar en gran part dissimulat entre les clivelles. El signe següent està partit entre els dos fragments del plom, però pels traços conservats sembla que hauria de ser un **i1**, en aquest cas la possible alternativa **n1** s'ha de descartar per la clara presència d'una vibrant en el signe següent: **r7**. El signe següent i el separador són clars: **e1**. Les clivelles i les interferències dels text A2 dificul-

ten la lectura del primer signe del tercer segment, però sembla que hauria de ser un **ka1**. El darrer signe està incomplet, podria ser **i1**, **n1**, **l2** o **r1**.

Cara A, text 1, línia 2. [---] : **aiteru** : **ter**_±[---]. El separador i el primer signe són clars: **a1**. El segon signe està afectat per un trencament, però el traç central que identifica el signe **i1** és clar. Els dos signes següents són clars: **te8** i **r7**. El darrer signe del primer segment està lleugerament afectat pel trencament del plom, però sembla un signe **u**. El separador i els dos signes següent són clars: **te8** i **r7**. El darrer signe hauria d'estar dissimulat en una zona molt deteriorada entre les estries verticals i diagonals, però no es distingeix clarament cap traç.

Cara A, text 1, línia 3. [---]**beite** . **nikin**[---]. El primer signe, potser un **be2**, potser amb un traç central final és molt dubtós, ja que s'interfereix amb el signe del text A2, que sembla un signe **be** de majors dimensions, i no acaba de quedar clar quins traços pertanyen a cada signe. El segon signe sembla un signe **i1**, tot i que el traç vertical principal està dissimulat entre les estries. El tercer signe és clar: **te8**. Del possible separador només s'entreveu un punt. El quart i el cinquè signes són poc clars, però sembla que haurien de ser **n1** i **i1**; si el primer fos **n1** el segon hauria de ser **i1**, i a l'inrevés. Els dos darrers signes són clars: **ki1** i **n1**.

Cara A, text 1, línia 4. [---]**nikan** . **bosku**₊[---]. El primer signe sembla un signe **n1** tot i la presència de traços del text A2. El segon signe està molt afectat per les clivelles, però sembla un signe **i1**. Els dos següents signes són clars: **ka1** i **n1**. El cinquè sembla un signe **bo4**, tot i que potser no s'hauria de descartar la lectura **ta1** tenint en compte les possibles interferències amb el signe del text A2. El següent signe es pràcticament inapreciable amb els possibles traços dividits per la fractura del plom, però per l'espai disponible i els traços que s'entreveuen podria ser un signe **s6** o **s7**. El següent és un signe **ku2**. Del darrer signe, només es conserva un traç curvilini probablement pertanyent a un signe **r**, però també podria ser **ku**, **te**, **ke** o **r**.

Cara A, text 1, línia 5. [---]**ldirtigar** . **i**₊[---]. Del primer signe només en resta un traç en diagonal que podria pertànyer a un signe **ki1**, **l2** o **u3**, però la probable reconstrucció **ildir** fa més creïble **l2**. Els traços visibles del segon signe determinen unívocament un signe **ti1**. El tercer signe és un signe **r7** sense problemes de lectura. El quart signe també està afectat per les estries, però els angles rectes superiors només poden pertànyer a un signe **ti1**. El cinquè signe és clar, **ka1**. El darrer signe d'aquest primer segment és dubtós, atès que està partit entre els dos fragments del plom, sembla co-

rrespondre a un signe semicircular, probablement **r** tenint en compte la petita grandària del cercle, però potser també **ku** o **te**. El separador i el signe següent són clars: **i1**. Del darrer només en queda un fragment de traç vertical.

Text A2

	A2
1	[---] + · naltun [---]
2	[---] be . e . batir [---]
3	[---] +n+otu [---]

Cara A, text 2, línia 1. [---]**+** · **naltun**[---]. Del primer signe visible només en resta un fragment diagonal que podria correspondre a un signe **u1/3**, **l2** o **ki1/2**. El separador és clar. El segon signe s'interfereix amb el del text A1, però sembla un signe **n1** clar. El tercer signe del text A2 no és gaire clar, però podria ser un signe **a3**. El tercer està dividit entre els dos fragments del plom i sembla un **l2**, tot i que també podria ser **ba1**. El següent és, sense problemes, **tu2**. El signe final d'aquesta línia podria ser un signe **n1**, però està incomplet i s'interfereix amb traços del signe final del text A1, potser també podria ser **l2** o **r1**.

Cara A, text 2, línia 2. [---]**be** . **e** . **batir**[---]. El primer signe s'interfereix amb el signe del text A1, però sembla un signe **be2**, potser amb un traç central final. No s'aprecia clarament cap separador, però la zona està molt malmesa i si el signe anterior fos **be**, caldria suposar que n'hi havia un signe, tenint en compte que el següent signe sembla un **e3**. A continuació, la zona torna a estar malmesa, però sembla apreciar-se un punt inferior que podria correspondre a un separador. El següent signe s'interfereix de ple amb el signe del text A1, podria ser un signe **ba1** si l'esclatxa no fos secundària, però potser tampoc s'hauria de descartar una superposició de traços amb l'altre signe que permetrien reconstruir **i1** o **n1**. Els traços visibles del següent signe són compatibles amb un signe **to1**, però potser també podria ser un **ti1** amb el traç inferior curt. El darrer signe, hauria de ser un signe **ku**, **te**, **r** o **r**.

Cara A, text 2, línia 3. [---]**+n+otu**[---]. En la posició on s'esperaria trobar el primer signe d'aquesta línia hi ha alguns traços, alguns d'ells compatible amb un signe **s1**, però de grandària més petita encara que els signes del text A1. El segon signe està parcialment amagat pel signe del text A1, però sembla un clar **n1**. El tercer signe sembla un

r3, tot i que no encaixa ni amb el signe **n** anterior, ni com a signe inicial del segment, si hi hagués algun separador no visible i contrasta amb els signes **r7** del text A1 i B. El quart signe és un signe **o3**, tot i que el primer traç vertical no és visible perquè coincideix amb la fractura. El darrer signe ho sembla un signe **tu2**, tot i que la base i el traç central semblen més febles.

Text B

	B
1	[---] [..] ř+kin . ur+ [---]
2	[---] [..] ko . +tunki . ne [---]
3	[---] [..] kisekus . isai [---]
4	[---] [..] ku+stu . nite . e [---]
5	[---] kanbeike . ente [---]

Cara B, línia 1. [---][..]**ř+kin** . **ur+**[---]. Al començament d'aquesta línia, dissimulats entre les estries del plom, hi hauria d'haver restes de dos signes, però no s'aprecia cap traç clar que permeti fer una proposta mínimament fonamentada. A continuació els traços segueixen essent confusos, però podrien correspondre bé a un signe **ka1** o bé a un signe **r2**, alternativa per la que optem. El signe següent està afectat per un cop i per la fractura, i no és possible assenyalar cap traç amb claredat. El signe següent és un clar **ki1** i el següent sembla un **n1**, tot i que el traç final del signe és molt poc visible, potser també podria ser un **l2**. Els dos primers signes del segon segment són clars: **u3** i **r7**. Del darrer només en resta un traç vertical molt proper al límit del plom que sembla isolat i, per tant, podria correspondre a un signe **ba1**, però no es poden descartar completament altres opcions com **a**, **i**, **e**, **o**, **ř** i **bi** si el començament dels traços addicionals estiguessin dissimulats en el tall.

Cara B, línia 2. [---] [..]**ko** . **+tunki** . **ne**[---]. Com passa amb la línia anterior, el primer signe, potser podria ser dos i no se n'aprecia cap traç identificat. El primer signe clar és un **ko1**. Del següent pràcticament no en queda cap rastre, potser hi podria haver un separador davant del signe perdut tenint en compte l'espai disponible. Els signes finals són clars: **tu2**, **n1**, **ki1**, un separador, **n1** i **e1**.

Cara B, línia 3. [---] [..]**kisekus** . **isai**[---]. Davant del primer signe visible hi ha espai per un o dos signes, però no se n'aprecia cap traç identificat. El primer signe visible és un signe **ki1**, que té un mòdul apreciablement més petit que el sig-

ne **ko** de la línia anterior, però que és compatible amb el mòdul dels signes d'aquesta línia i de les següents. El signe següent hauria d'estar just a la línia de fractura del plom, on semblen identificar-se uns traços en forma de ziga-zaga que podrien correspondre amb un signe **s7**. Ja al segon fragment del plom, es pot identificar un **e1**. El següent no és gaire clar, però la forma circular que s'entreveu i el possible punt central determinarien un **ku2**. El signe final d'aquest segment és un clar **s7**. Després hi ha un separador seguit d'un signe **i1**. El següent signe no és gaire clar, però els traços en forma de ziga-zaga determinarien un altre **s7**. Els dos darrers són clars: **a3** i **i1**.

Cara B, línia 4. [---] [..]**ku+stu** . **nite** . **e**[---]. El primer signe visible és un **ku2**, tot i que, com en la resta de línies, davant hi ha espai per a un altre signe. El següent signe coincideix amb la fractura del plom i no hi ha traços suficientment significatius com per proposar alternatives. El primer signe visible del segon fragment és dubtós, però com en d'altres signes dubtosos d'aquest text els traços en forma de ziga-zaga semblen determinat un signe **s7**. El següent signe és un clar **tu2** i després cap la possibilitat que hi hagi un separador, però no és segur. Els signes següents són clars: **n1**, **i1** i **te8**. Després apareix un clar separador i restes d'un signe, una barra vertical clara i, amb major dificultat, el començament de dos traços diagonals que determinarien un signe **e1**.

Cara B, línia 5. [---]**kanbeike** . **ente**[---]. El primer signe clar és un **ka1**. Del següent signe sembla visible un traç vertical i part del diagonal que podrien correspondre a un signe **i1**, **n1** o **l2**. El signe següent està molt desgastat, però sembla correspondre a un signe circular **ku2**, **te8**, o **r7**, o semicircular: **be2**, potser amb un traç interior. El següents signes són clars: **i1**, **ke7**, **e1**, **n1** i **te8**.

Anàlisi lèxica

Text A1

jeike. En aquest fragment s'hi podria identificar els formants antroponímics **ike** o **eike**: **sořike** (D.2.1), **ataeike** (B.7.34*), **ikeadin** (C.11.1), **eikebor** (E.5.1), etc. (Untermann, 1990, 220 i 223; Rodríguez-Ramos, 2002b, 261). En tot cas, cal tenir en compte que els finals en **ike** també apareixen associats a antropònims, com **kanbuloike** (CAMVLO + **ike**) (B.7.34*) (Solier, 1979) i a elements del lèxic comú, com **erderike** (**erder** + **ike**). La presència d'**erder** en meitats de bronze i hemidracmes permet plantejar que **erder** contingués el concepte de "meitat" (Ferrer i Jané, Giral, 2007; Ferrer, 2007).

uiré. Aquest segment podria ser una combinació de l'element **ui**, que Untermann (1984, 380; 2002, 248) considera una variant del freqüent **mī** (Untermann, 1990, 172; Ferrer i Jané, 2006, annex 6), amb **iré** (Untermann, 1990, 181; Ferrer i Jané, 2006, annex 4), en una composició similar a **banirer** del text de la gerreta (D.18.1*) de La Joncosa (Jorba) (Ferrer i Jané, 2006) i **banmireru** d'un dels ploms (F.9.5) d'Orlell. Alternativament, es podria plantejar que **uiré** fos la forma iberitzada d'un hipotètic antropònim celtibèric ***uiros** (Jordán, 2004, 186) -VIROS (K.3.18), apel·latiu; **uiroku** (K.1.3), antropònim; **uirouia(z)** (A.71) i **uirouiaka** (K.25.1), topònims; **uiriascum** (K.1.3), nom de família- com ho podria ser **likine** dels mosaics de Caminreal (E.7.1) i Andelos (K.28.1) de l'antropònim celtibèric **likinos** (K.1.3). També els antropònims dels temes gals en -o s'iberitzen en -e (Correa, 1993, 103).

aieru. El signe **u** final podria correspondre a un morf que es documenta darrera d'antropònims (Untermann, 1990, 179): **baiseldun + u** (F.20.1 i F.20.3), **sosinbiur + u** (F.6.1), etc. Tot i que la interpretació d'**aier** com a antropònim no resulta evident, més enllà de recordar el formant antropònimic **aiti** (Untermann, 1990, 209; Rodríguez-Ramos, 2002b, 253). Alternativament, **aieru** podria tenir relació amb unes formes isolables en els tres ploms de làtova de nucli **aite**: **aiteku** (F.20.1 B1), **aitetu** (F.20.2 B) i **aitekun** (F.20.3 B1).

ter+. El començament **ter** no es gaire freqüent en ibèric: **terdir**s en un dels ploms (C.2.3) d'Ullastret, **tergais** en un dels grafitis rupestres d'Err (Cerdanya) (Campmajó, Untermann, 1991, núm. 3), **terki** en un dels ploms (G.1.4) de La Serreta (Alcoi) i **terkekinertiniku** en un dels ploms (F.20.1 A1) de làtova. També es podria intentar reconstruir la forma **tero[kan]**, que es podria integrar en el paradigma d'**eroka** (Ferrer i Jané, 2006, annex 12).

ibeite. Els segments que finalitzen amb **te** són molt freqüents en ibèric, potser podria ser un dels casos en que s'identifica un antropònim precedint aquest morf (Untermann, 1990, 177). Si fos aquest cas i la lectura del signe dubtós com a **be** fos correcta, aleshores el possible antropònim podria tenir el formant **ibe**i (Untermann, 1990, 222; Rodríguez-Ramos, 2002b, 261) com a segon formant: **unibe**i (F.9.5), per exemple.

nikin. Un segment de començament similar es troba en el segment **nikiteiskul** d'un ostrakon de terra sigil·lada sudgàl·lica procedent d'Alacant (Llobregat, Rosser, 1993, 119) que ha suscitat alguns dubtes sobre la seva autenticitat (Velaza, 2001, 661). En tot cas, els segments que comencen per **ni** són relativament freqüents en ibèric: per

exemple **nitekedane** i **nitebeda** en el text de la gerreta (D.18.1*) de La Joncosa (Jorba) (Ferrer i Jané, 2006) i **nirunin** i **nirunibanite** -llegit habitualment **niranibanite**- en dues ceràmiques pintades (F.13.11 i F.13.33) de Lliria.

nikan. Un fragment similar es troba en un plom procedent de Sagunt: **nikan** (Silgo, 1997, 81).

bosku+. Podria ser una ocurrència del formant antropònimic **bos** (Untermann, 1990, 221; Rodríguez-Ramos, 2002, 260). Tenint en compte que els traços d'aquest signe, presenten algun dubte, si la lectura fos **tasku**, es podria relacionar amb l'antropònim **taskubilos** (B.1.64) d'una ceràmica de vernís negre procedent d'Enserune, llegida habitualment **bilostaste**.

ildirtigar. Sembla raonable reconstruir en aquest segment l'antropònim **ildirtigar**. El primer formant **ildir** (Untermann, 1990, 223; Rodríguez-Ramos, 2002b, 261) és un dels més freqüents en antropònims ibèrics: **ildirbigis** (F.5.1), **ildirrar** (B.7.34-36*), **ildirgir** (B.7.35*), etc. Tot i que l'element **ildir** també és característic de topònims, per exemple **ildirda** (A.18) i **ildirge** (A.19), i que es considera amb certa unanimitat que el seu significat estaria en el camp semàntic de "ciutat" o similar. Alguns investigadors (Orduña, 2003, 137; Luján, 2005, 475) consideren que el seu ús com a element del lèxic comú permetria identificar com a topònims els elements que l'acompanyessin en l'esquema NL + (**ildir/ildur**) + (**te**). Aquesta hipòtesi s'origina en una proposta d'Untermann que identifica el topònim **alaun** (A.16) en el text **alaunildirte** d'un dels grafitis rupestres d'El Cogul (D.8.1), però aquesta lectura és impossible, atès que combina alhora dues variants del signe **l**, **l2** (**alaun**) i **l1** (**ildir**): la lectura **ildir** és clara i, per tant, la lectura **alaun** és amb seguretat errònia. La diversitat d'alternatives de lectura proposades pel suposat signe **l2**: **l**, **m**, **n**, **i** i **ka**, certifica el diagnòstic: **amaun** (Maluquer, 1968, 140), **anaun** (Siles, 1985, 50), **aiun** (Silgo, 1994, 34) i **akaun/aiaun/iau/laun** (Faria, 2006, 119). D'acord amb la fotografia publicada a MLH III, la lectura més plausible seria **aiunildirte**, on s'identificaria l'antropònim **aiunildir**, que tindria un quasi paral·lel a aiunildun, amb un primer formant ben conegut: **aiun** (Untermann, 1990, 209; Rodríguez-Ramos, 2002b, 254) i que vindria a completar altres parells similars: per exemple, **lakunmildir** (F.9.7) **lakuildum** (C.21.8*) (Luján, 2005, 475). Pel que fa al segon formant d'**ildirtigar**, **tigar** podria formar part d'un grup de formants d'arrel **tig**- (Untermann, 1990, 235; Rodríguez-Ramos, 2002b, 270 i 271): **tige**, **tigem**, **tigen**, **tiger**, **tiger**, **tiger**, **tiger**,

tigi, tigus, tigirs, tiga, tigan i **tigar**, resumits en el següent quadre:

tig-	e	en / em	es / es	er / er
	bastige (B.7.34*)	bilostigen C.11.12 agitigem (C.2.9)	urketiger (C.21.1) omtiges A.42	ildirtiger (B.7.35*) argitiger (F.6.1)
tig-	i		is	irs
	gorotigi (C.1.9)		biurtigis (C.1.24*)	tigirsbin (B.7.34*)
tig-	a	an		ar
	tigarur (B.23.17*) ⁷	nersetigan (F.15.1)		tartigar IRSAT-104

Text A2

naltun[. Sense comentaris.

]be. Sense comentaris.

e. La separació respecte del segment següent no és clara. El signe **e** apareix de vegades integrat en expressions quantitatives.

batir[. La lectura d'aquest text és dubtosa i la separació respecte del segment anterior no és clara, però es podria intentar reconstruir l'element **batir**, tant freqüent al plom (C.4.1) de Palamós.

]n+otu[. Sense comentaris.

Text B

]++r+kin. El final d'aquest segment recorda el segment **beleřagin** en un dels ploms (F.9.5) de La Punta d'Orlell (La Vall d'Uixó) i a l'antropònim **enasagin**, que era el nom del pare d'un dels genets **ilerdenses** que van formar part de la **turma Salluitana**: P(VBLIVS) FABIVS. La segmentació dels antropònims citats no és gaire clara, però s'acostuma a identificar com a formant antroponímic l'element **řagin** (Untermann, 1990, 216; Rodríguez-Ramos, 2002, 267). Alternativament, també es podria pensar en l'element **řokin** d'una de les pàteres de plata (C.21.2) del Castellet de Banyoles (Tivissa).

ur+[. Entre els possibles segments que hi encaixarien citem **urės**, present a **urėvunir** i **urėrtinir** en un dels ploms (B.7.34*) (Solier, 1979) de Pech-Maho (Sigean).

]ko. L'element **ko** apareix amb certa freqüència a final de segment i en particular com a formant antroponímic (Untermann, 1990, 203; Rodríguez-Ramos, 2002, 264), per exemple a **tautinko** en un dels ploms (F.20.2) de làtova.

+tunki. En primer lloc, cal descartar la reconstrucció del freqüent **ildun**, atès que l'espai dis-

ponible indica que només falta un signe al principi del segment. Aquest segment és idèntic al fragment **]tunki** d'un plom procedent de La Balaguera (F.23.8*) i recorda al final del segment **aitikeldunki** (**aiti** + **ke** + (**i**)**ldun** + **ki**) del plom (G.15.1) del Llano de la Consolación (Montealegre del Castillo) si la lectura del signe final del segment en sud-oriental fos la mateixa que el signe nord-oriental. En tot cas, el morf **ki** (Untermann, 1990, 170; Orduña, 2006, 70) s'identifica bé en el segment **baideski** (F.6.1). La possible presència del morf **ki** obriria la possibilitat de reconstruir **atunki** a partir de l'element **atun**, que apareix en un dels ploms (F.17.2) de Los Villares (Caudete de las Fuentes) i que també es pot aïllar en el segment **atuniu** (F.6.1) del plom (F.6.1) del Pujol de Gasset (Castelló) i al segment **atune** en dos dels ploms (F.9.6 i F.9.7) de la Punta d'Orlell (la Vall d'Uixó). Potser **etun** del segment **etunbaida** del plom (G.1.1) de La Serreta en seria una variant. Alternativament es podria reconstruir **kutunki** a partir del segment **kutun** d'un esgrafiat rupestre d'Oceja (B.23.3*) (Campmajo, Untermann, 1991, núm. 6).

ne[. Entre els possibles segments que hi encaixarien es troba el formant antroponímic **neitin** (Untermann, 1990, 228; Rodríguez-Ramos, 2002, 265), present entre d'altres a NEITINBELES (CIL II, 6144) en un dels ploms (F.9.5) de La Punta d'Orlell (la Vall d'Uixó), i que freqüentment apareix combinat amb **iunstir** en la fórmula **neitiniunstir**. O el formant antroponímic **nerse** (Untermann, 1990, 229; Rodríguez-Ramos, 2002, 266), present entre d'altres a **nerseadin** en unes plaques de pedra saguntines (F.11.11 i 12).

]kisekus. El final d'aquest segment recorda el segment **ekusu** del plom (F.6.1) del Pujol de Gasset (Castelló) que precedeix el segment **sosinbiuru**, amb clara presència d'un morf final **u** darrera l'antropònim **sosinbiur**. Per tant, és plausible considerar que el mateix morf **u** també està present a **ekusu**, cosa que permetria aïllar **ekus**. Aquest segment es troba a cavall entre dos fragments del plom en una zona de lectura poc clara, per això cap la possibilitat que a més del signe perdut també hagués desaparegut un separador davant de **ekus**.

]isai[. Aquest segment recorda els segments **isai** i **arikařbinisai** (F.9.7) d'un dels ploms (F.9.7) de La Punta d'Orlell (la Vall d'Uixó), que s'integren en un conjunt on són molt freqüents els finals en **ai** i, per tant, sembla plausible identificar l'element **is**, ja analitzat en tractar el segment **iskutur** del primer plom.

]ku+stu. Sense comentaris.

nite. Tot i que la segmentació que l'aïllaria del segment precedent no és segura, el paral·lel amb

el segment **banite**, que també apareix aïllat entre separadors en una de les ceràmiques pintades del Puig de Sant Miquel (Llíria), ho avala.

]kanbeike. El final **beike** recordaria els segments consecutius **aurunibeikeai** i **astebeikeaie** del plom (F.6.1) del Pujol de Gasset (Castelló). En tot cas, el final **ike** podria correspondre al formant antroponímic **ike** o bé a un morf o morfcs que també apareixen associats a elements del lèxic comú i a antropònims (veure l'anàlisi del segment **]eike** del text A1).

ente]. Sense comentaris.

POSSIBLE FUNCIO DELS PLOMS ESCRITS ILERGETS

El territori ilerget no fou aliè a la pràctica de ploms escrits, però el reduït nombre documentat fins ara pot ésser atribuït, en part, a la baixa densitat investigadora en proporció a l'extensa superfície d'aquella entitat. Des de un punt de vista històric resulta significatiu que J. Untermann, quan procedí a valorar el primer plom ilerget conegut, assenyala similituds entre els signes d'aquest i els gravadors de ploms de tipus arcaic de la costa nord-est catalana: Ullastret i Castell de la Fosca (Palamós). No obstant, en una nota a peu de pàgina reconeixia que totes aquestes mateixes formes també apareixien en les inscripcions pintades sobre la ceràmica de Llíria, malgrat que la distància geogràfica no aconsellava cercar models en aquesta zona (Untermann, 1989, 40). Opinem que l'argument és discutible, ja que la relativa llunyania pot compensar-se amb un millor accés tot seguint la via natural del riu Ebre, mentre que el nord-est, malgrat la seva aparent proximitat, presenta seriosos contratemps orogràfics. Les possibles relacions entre els ilergets i l'entorn valencià manifestada en epígrafs i algunes monedes de principis del segle II aC ja s'indicaven en un treball d'un de nosaltres en ocasió de reestudiar el monument ilerget de La Vispesa (Garcés, 2007). Si afegim les influències culturals derivades dels tipus ceràmics (principalment vasos pintats o de vernís roig), que semblen orientar-se més a l'entorn llevantí que no pas al nord-est, s'observa que les relacions amb el món meridional foren més profundes d'allò que podria semblar d'antuvi.

La funció (Hoz, 1999, 443, 446) dels dos ploms procedents de la serra de Monteró és incerta, tant per la manca de context arqueològic, com per l'absència de dades lèxiques determinants. En tot cas, podem descartar que siguin llistes d'antropònims, atès que només alguns segments aïllats són susceptibles de ser interpretats en aquest sentit, o que siguin document comptables, atès que no consten xifres, tot i que la inseguret respecte a

la seva mida real impedeix una afirmació categòrica al respecte. Tampoc s'aprecia en la part conservada un text en la cara externa realitzat amb el plom plegat i susceptible de realitzar la funció d'adreça en un missatge epistolar.

En el cas del plom número 1 es pot temptejar una aproximació a la seva funció a partir del fragment **iskutur. iteroke** que remet clarament als fragments **bankuturbiterokan** d'un plom de Pech-Maho (Sigean) (B.7.38*; Solier, Barbouteau, 1988, 72) i **kutur.biteroke** (F.9.5) de la Punta d'Orlell (Lázaro *et alii*, 1981, 36). El segon aparegué com dipòsit funerari en una tomba amb material àtic de finals del segle IV aC, i també contenia altres dos ploms escrits, un plat de balança i un conjunt de ponderals, que poden ser interpretats com un indicador que l'activitat del difunt estava relacionada amb el comerç. El de Pech-Maho aparegué sobre un paviment davant l'entrada d'un magatzem en una zona especialitzada en activitats comercials destruïda a finals del segle III aC. Si las analogies lèxiques fossin determinats, és a dir, que **iskutur. iteroke** i variants no fossin una fórmula genèrica de l'estil "t'envio aquest missatge", aleshores també es podria situar el plom número 1 en un context comercial, funció que, d'altra banda, sembla la més generalitzada, malgrat les reduïdes dimensions i el contingut textual proporcionalment breu que caracteritza els ploms ilergets.

EPIGRAFIA IBÈRICA EN MATERIALS CERÀMICS

FONS DE PLAT

Fons de plat de ceràmica campaniana del cercle de la B, forma Lamb. 5/7. N° Inv. L-5400 (Fig. 9). En el cercle interior de la cara externa de la pàtera hi ha marcada la lletra ibèrica: **i**, en signari

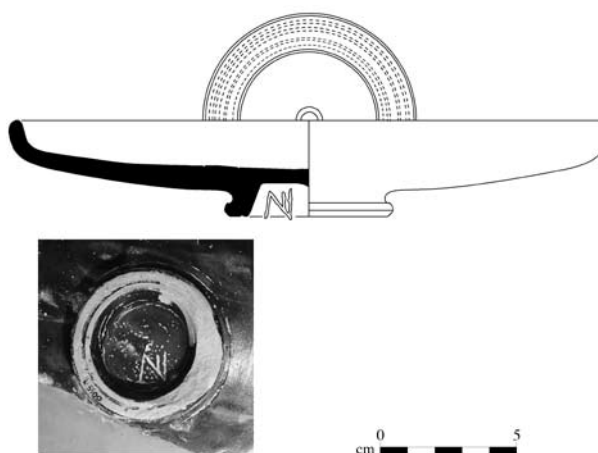

Figura 9. Plat de ceràmica campaniana del cercle de la B amb grafit ibèric.

Figura 10. Fragment de ceràmica campaniana del Cercle de la B amb inscripció ibèrica.

nord-oriental. Correspon a la variant *i2*. La datació de la inscripció bé determinada pel suport: entre la segona meitat del segle II aC i la primera meitat del segle I aC, malgrat que la data final es podria reduir a principis d'aquesta centúria en base a la datació del conjunt ceràmic disponible. Una fotografia de la cara superior de la pàtera, aquella que no conté el grafit, es pot trobar al catàleg de l'exposició de Balaguer (AA.DD, 2001, 259).

Les anotacions damunt de ceràmica amb un o dos signes, en particular sobre campaniana del cercle de la B, constitueixen la família més abundosa de les inscripcions ibèriques del Nord-est peninsular. A Azaila es documenta una pàtera afí a la que aquí ens ocupa, també amb una *i* inscrita en la cara externa, amb la petita diferència que es va efectuar fora del cercle central de la base (E.1.63). Sense abandonar aquest jaciment de la vall de l'Ebre, són vàries les ceràmiques marcades amb una *i* (E.1.8, 231, 261 i 272), a les que cal afegir una lletra *i* isolada en la part externa d'una base (C.2.50), en aquest cas damunt d'una ceràmica àtica, a Ullastret.

FRAGMENT INFORME DE CERÀMICA DE VERNÍS NEGRE (§)

Fragment informe de ceràmica campaniana del cercle de la B, d'origen calè (Fig. 10). No és possible determinar si la inscripció està ubicada al costat intern o extern del vas, però apareix lleugerament corbada seguint allò que sembla una flexió del perfil del vas. S'identifiquen cinc signes en signari ibèric nord-oriental, el primer i el darrer parcialment trencats però llegibles: **[anberé]**.

Els signes han estat realitzats molt propers els uns als altres, però sense superposicions. L'alçada dels signes és molt irregular, atès que la dels tres darrers signes és significativament més gran, quasi el doble, que la dels dos primers. Les variants emprades són: **a1**, **n2**, **be1**, **r1** i **e1**. Una aproximació paleogràfica indica pel signe **be** la variant més habitual en ceràmiques campanianes del cercle de la B,

esteles funeràries i monedes de bronze, per la qual cosa es pot datar entre la segona meitat del segle II aC i primera meitat del s. I aC (Rodríguez-Ramos, 1997, 15), la forma de la **r** també és característica dels segles II-I aC (Rodríguez-Ramos, 1997, 17-18). En síntesi, l'acostament paleogràfic i el suport coincideixen.

La hipòtesi més plausible consisteix en identificar en el text d'aquesta ceràmica l'antropònim **anberé**. Aquest antropònim ja es podria estar documentant a la darrera línia de la cara B d'un dels ploms (F.9.7) de La Punta d'Orlell (la Vall d'Uixó) si la forma **anmberé** (Faria, 1991, 191; Rodríguez Ramos, 2002, 254; Orduña, 2006, 45), que apareix a la seqüència **ataberai anmberai uskeike iunstir**, en fos una variant. La diferència entre ambdós antropònims és l'ús del formant **an** a la ceràmica lleidatana, en lloc del formant **anm** al plom castellanenc. A favor de la identitat d'ambdós formants, cal assenyalar que la seqüència **nm** és característica de la cara B d'aquest plom d'Orlell en posicions on s'esperaria **m** o **n**: **baseñmilbe** i **lakunmildir** en lloc dels esperats **baseñilbe** i **lakunildir**. Per alguns autors, l'antropònim seria **anmberai** (Untermann, 1990, 217; Hoz, 2001, 345), però la presència en aquest plom de nombrosos segments acabats en **ai**, aconsella aïllar aquest morf: així, per exemple en les dues darreres línies de la cara B d'aquest plom apareixen tant **uskeike** com **uskeikeai**. Com la majoria d'antropònims ibèrics, **anberé** es descompon en dos formants: **an** (Untermann, 1990, 210; Rodríguez-Ramos, 2002, 254) i **beré** (Untermann, 1990, 217; Rodríguez-Ramos, 2002, 258). Alguns dels antropònims que compartirien formants amb **anberé** són: **anbels**, en una vaixela de vernís negre (B.1.40) procedent d'Ensérune, **anmgitar** a la gerreta de ceràmica grisa (D.18.1*) de La Joncosa (Jorba) (Panosa, 2002, 341), **ataberé** en una ceràmica (B.9.11) procedent d'Elna –i en el mateix plom (F.9.7) de La Punta d'Orlell just davant d'**anmberé** i també seguit del morf **ai-** i **barberé** en el pondus (C.41.1*) de La Ciutadella (Calafell) (Morer *et alii*, 2004). Menys probablement, atès que les ocurrences del suposat formant **beré** són poc clares, també es podria considerar la possibilitat que l'antropònim fos **anberé**, amb un formant final **beré**, potser present a **ordinberé** (Comas *et alii*, 2001, 201; Orduña, 2006, 211; Moncunill, 2007, 262) del plom (C.21.10) del Castellet de Banyoles (Tivissa), que apareix al segment **ordinberetereikiar** de segmentació conflictiva. Finalment, també cal considerar la possibilitat que el text estigués incomplet al principi: **[anberé]**. Tot i que cap de les possibles reconstruccions proporciona elements gaire familiars, podem apuntar **ranberé**, amb un possible formant

ran (Orduña, 2006, 64), present al segment *raner* del plom (F.17.1) del Solaig (Betxí) o *oranber*, amb un possible formant *oran*, present al possible antropònim *oranbar* d'una de les torteres d'Oliete (Ferrer i Jané, 2008).

La major part de grafitis ibèrics sobre recipients ceràmics de certa longitud encaixen en l'esquema de propietat: NP + (en/ar) + (mí) (Ferrer i Jané, 2006, annex 1 i 6), és a dir, un antropònim que opcionalment pot anar seguit dels morf *en* o *ar* i que, també opcionalment, pot acabar amb la partícula *mí*. Així doncs, la hipòtesi més probable passa per identificar la *e* final del text d'aquesta ceràmica com a part del morf *en*, cosa que permetria restituir un esquema típic de propietat: *anber + e[n]*, sense que puguem descartar que, com en d'altres casos, el text acabés amb la partícula *mí* o contingués algun element adicional. Hi ha unanimitat entre els investigadors en interpretar el morf *en* com a marca de genitiu. Alguns exemples de l'esquema NP + *en* + (mí) són: *iberor + en*, en una ceràmica àtica (B.1.25) procedent d'Ensérune, *biurgeré + (e)n*, en una ceràmica àtica procedent d'Empúries (l'Escala), *biunius + en*, en un vas de ceràmica (H.11.1) de Giribaile (Vilches) i *kobagie . (e)n + mí* (B.1.53) i *oribaré + (e)n + mí* (B.1.57), ambdues en ceràmiques campanianes A d'Ensérune. Menys probablement, atès que és poc freqüent en textos curts sobre ceràmiques, també es podria considerar la possibilitat d'identificar el morf *e* (Untermann, 1990, 163; Orduña, 2006, 61) enlloc del morf *en*. Un dels pocs casos sobre recipient ceràmic és *bartartin + e* en una àmfora itàlica (E.1.308) d'Azaila; alguns investigadors consideren plausible que sigui marca de datiu (Silgo, 1994, 151; Faria, 2006, 117), mentre que d'altres consideren que seria marca de genitiu (Rodríguez-Ramos, 2005, 49).

NOTÍCIA D'UNA INSCRIPCIÓ IBÈRICA FALSA

El 2004, gràcies a informacions proporcionades per membres de l'Associació Cultural La Roureda, d'Artesa de Segre (Roureda, 2004), s'identificà una llosa de gran format en què era possible distingir una inscripció amb caràcters ibèrics. Formava part de l'estructura enrunada de l'angle sud-oest del mas de volta que es troba a pocs metres de les sitges que conformen el jaciment de Monteró 2. Estava disposada en horitzontal en l'última filada conservada, ocupant una posició cantonera, amb una cara estreta llarga que constituïa part del parament sud i una cara estreta curta seccionada, potser ja d'antic, que formava part del parament oest; les dues altres cares estretes, a banda de la frontal i posterior, quedaven ocultes per la construcció.

Un cop extreta i dipositada al Museo de Lleida va poder ser estudiada amb més deteniment⁹. Es tracta d'una llosa trapezoïdal de calcària gris, d'aproximadament 723 per 292 per 107 mil·límetres (Fig. 11). Almenys dues cares havien estat treballades o retocades per tal d'obtenir una superfície regular, ja que són llises i pràcticament verticals i s'hi pot apreciar també una lleugera capa d'òxid que les cobreix; concretament són la cara estreta llarga que formava part del mur sud del mas, i la cara estreta curta que quedava oculta. La cara estreta curta que formava angle i constituïa part del mur oest segurament també hauria estat treballada, però el fet que aparegui seccionada no permet afirmar-ho amb completa seguretat.

En la cara més llarga treballada, s'hi aprecia una inscripció en signari nord-oriental formada per dues línies: a la línia superior, ocupant pràcticament tota la longitud, en escriptura destrossa, caràcters prims, alts i regulars, dèbilment gravats sobre la superfície llisa, s'hi llegeixen dues paraules: *iltirta kese*; a la inferior, també de les mateixes característiques però de grafia més petita i ubicada en l'angle inferior dret, els caràcters resulten il·legibles. En tots dos casos, es tracta de caràcters tipus corresponents al signari monetal nord-oriental, característic de les monedes de bronze ibèriques dels segles II-I aC i en general de la major part de les inscripcions ibèriques d'aquesta mateixa cronologia. Els signes estan realitzats amb traç força regular i no gaire profund, el qual es distingeix pel canvi de color que significa respecte de l'òxid que cobreix la superfície. No hi ha cap altra cara que presenti inscripcions o signes. Tot sembla indicar que es tractaria d'un fals si considerem les següents observacions:

a) la inscripció es troba en una de les cares laterals estretes i no en la frontal, on seria normal documentar-la -vegeu, per exemple, la làpida de Civit-Velaza, 1993); si bé existeixen casos d'inscripcions ubicades en les cares laterals, aquestes tenen un caràcter complementari de la principal que es troba en la cara frontal, i que no és el cas de la de Monteró.

b) l'única cara inscrita és també una de les cares treballades, sense que es documenti cap altra

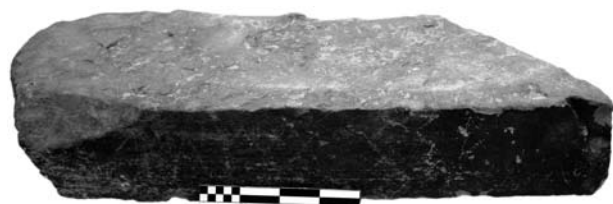

Figura 11. Falsa làpida ibèrica.

inscripció en altres llocs de la pedra. Segurament es tracta d'una llosa reaprofitada, que en algun moment va formar part d'una construcció: aquest fet explicaria que, almenys, dues de les seves cares –i potser una tercera, seccionada i avui dia perduda– fossin retocades i treballades per donar-los un aspecte llis, destinat a ser “cares vista”, així com la presència d'òxid.

c) l'alineació de les paraules segueix la disposició horitzontal de la cara estreta llarga de la llosa, com si haguessin estat incises amb posterioritat a la seva col·locació. Aquesta impressió es veu reforçada pel fet que la primera paraula, *iltir̄ta*, que comença per l'esquerra, s'inicia just a partir del tall que seccionà/trencà la cara estreta petita que configurava l'angle. Una inscripció amb voluntat d'ocupar tota la superfície hauria aparegut seccionada en perdre's precisament aquest extrem. D'altra banda, la paraula de la segona línia, més petita i desplaçada podria haver-se realitzat continuant cap a la dreta sobre la cara estreta següent, la qual, precisament, es presenta igualment treballada; si això no es produí fou molt probablement perquè aquesta cara no estava vista en el moment de la realització de la inscripció.

d) els traços resulten molt lleus i dèbils: es tractaria més d'un grafit que no pas d'una incisió lapídia, tot buscant el contrast entre l'òxid de la superfície i el gris clar de la pedra que queda al recobert en realitzar els caràcters.

e) la natura de les paraules inscrites: L'aparició de dues paraules que corresponen, precisament, a dues de les llegendes monetals més freqüents en numerari ibèric del segle II aC, i que no tenen paral·lels en l'epigrafia lapídia de l'època.

En conclusió, considerem que aquesta inscripció fou realitzada en una data ara per ara indeterminable, però que caldria situar entre el moment posterior al bastiment del mas de volta (segle XIX) i el moment de la seva descoberta (2005). El text reproduïx dues llegendes monetals prou conegudes i segurament freqüents entre el numerari extret de Monteró.

TROBALLES NUMISMÀTIQUES

MONEDA DE SEGEIŠA

Unitat de bronze quelcom desgastada però llegible, de 22 mil·límetres de diàmetre i pes de 7,35 grams Inventariada en el Gabinet Numismàtic de la Diputació de Lleida (GNLL) amb el n° 853n1 (Fig. 12). El document de donació redactat per Maria Soler, el 28 de març de 1985, indica que la moneda fou trobada pel Sr. Josep Moragues i Tomas.

Anvers: cap masculí a dreta, amb pentinat distribuït en tres nivells, entre dos dofins. Revers: genet amb les mans als regnes del cavall, sense armes ni símbols; a sota del cavall, a l'aire, llegenda en caràcters ibèrics *s-e-ge-i-š-a*.

Figura 12. Unitat de bronze de *segeiša*.

Transcrivim la llegenda d'aquesta seca com *segeiša*, atès que identifiquem el signe originalment transcrit com *ka*, com una variant del signe *ke* d'acord amb la proposta de Rodríguez-Ramos (2002c), però el representem com *ge*, atès que els paral·lels grecs i llatins estableixen clarament la presència de la velar sonora: Σεγηδα / SEGIDENSES. A més, optem per retornar a la transcripció neutra: *s/š*, però invertida respecte de la convenció ibèrica, a conseqüència de la manca d'unanimitat en la transcripció de les sibilants celtibèriques: *s/z* (Villar, 1993, 1996), *s/š* (Untermann, 1997, 382) i *s/d* (Rodríguez-Ramos, 2006, 177). La transcripció tradicional de la llegenda d'aquesta seca era *šekaisa*, seguint la convenció ibèrica de representació de les sibilants, fins que Villar (1993; 1996) va proposar un canvi de transcripció que reflectís les seves característiques fonètiques precises d'acord amb l'etimologia indoeuropea esperada. Per Villar, el signe originalment transcrit com *s* correspondria a la sonorització en determinats contextos de la /s/ indoeuropea, és a dir seria una sibilant interdental sonora i, per tant, el passa a representar com a *z* per analogia amb el so esperat /z/, mentre que el signe originalment transcrit com *š* correspondria a la conservació de la /s/ indoeuropea, és a dir, seria una sibilant interdental sorda, que passa a representar com *s* per analogia amb el so esperat /s/: *sekaiza*. El problema de la nova forma de transcripció és l'excés d'identitat entre la transcripció del signe i el fonema que suposadament representaria, atès que no tots els investigadors hi estan d'acord. Així, Untermann (1997, 382) considera que el signe originalment transcrit com *s* representaria un valor de fricativa dental sonora que procediria etimològica-

ment d'una dental indoeuropea, i per la que prefeix la transcripció **ś** per analogia amb el so esperat **/ś/**: **sekaiśa**. Rodríguez-Ramos (2002c) simplifica la notació d'Untermann i canvia la **ś** per una **d**: **sekeida**, transcripció al nostre parer desencertada, atès que podria arribar a causar certa confusió, com reconeix el propi autor (Rodríguez-Ramos, 2006, 177). Per a Faria (2003, 218) la transcripció seria **segeiśa**, mentre que per a Jordán (2004, 186) seria **sekeiza**.

Aquesta moneda es pot incloure en el grup 4 de les emissions de la celtibera **segeiśa** (Segeda), caracteritzades pel genet llancer (Burillo, 2001, 94-95; MLH, A. 78, l. 1.301; l. 2-7, 225), encara que tècnicament el genet que ens ocupa no porti llança. La primera emissió de **segeiśa** –amb lleona/llop en el anvers i genet portador d'insígnia amb au en el anvers– s'ha pogut determinar que correspon al Poyo de Mara o Segeda I, la ciutat que destruï el cònsol romà Nobilior en la campanya de 153 aC; les altres sèries, com és el cas de la que aquí ens ocupa, pertanyen ja a la reconstrucció de la ciutat en Durón de Belmonte o Segeda II (Burillo, 2001, 95). Generalment es consideren emissions antigues la portadora de la llegenda **segeiśakom** i la que representa el genet amb palma; malgrat això, la sèrie del genet llancer es dataria des de 133 aC (Ostalé, 1987, 126; Berrocal, Canto, 1990, 73; Gomis, 1998, 122-123), unes monedes que tendeixen a degenerar en art i a perdre pes, fins arribar a exemplars entre els 7 i els 5 grams en el campament romà de Cáceres el Viejo, que finalitzaria l'any 93 aC (Beltrán-Llorís, 1974, 295; Berrocal, Canto, 1990, 73). L'exemplar present reuneix afinitats –els tres nivells de pentinat masculí amb i la inscripció a l'aire– amb altres datats en la primera meitat del segle I aC (CNM, 236-237, núms. 40-45). Una data tardana es pot reforçar, a banda de criteris estilístics, pel poc pes de la peça. M. Gomis va determinar sis emissions en la seca (Gomis, 1998, 52-57), l'exemplar que ens ocupa correspon a la sisena i darrera emissió, caracteritzada per una gran varietat en els cunys emprats, fins a 97 a l'anvers i 152 en el revers, deduint que l'emissió devia de durar entre 20 i 30 anys amb la finalitat de dotar regularment de monetari. Entre les moltes variants de l'emissió reproduïdes per l'autora, la que ens ocupa coincideix amb la n° 106 (Gomis, 1998, 188, MAN 23912 N-2682); una vegada més es tracta d'una moneda de poc pes.

La dispersió de les monedes de **segeiśa** per diferents punts de la Península (Medrano, 1987) aviat va cridar l'atenció dels especialistes; no en va ha estat considerada la seca que més volum de moneda va encunyar en Celtibèria (Domínguez, 1998, 155; Burillo, 20001, 106). La concentració de

bronzes procedents de Segeda II en els territoris extremeny i andalus s'ha relacionat amb l'expansió de miners i treballadors metal·lúrgics celtibers, desplaçats a les zones d'explotació d'aquestes regions (Burillo, 1998, 309-312; Burillo, 2001, 106-107). Altres autors, però, qüestionen aquesta finalitat i es decanten per la consideració d'un destí entre els auxiliars de l'exèrcit romà, i d'aquí el seu pas a circuits comercials de la mà dels marxants que acompanyaven la tropa (Gomis, 1998, 84). La present moneda és la primera de la seca de la qual tenim notícia que es localitza en les comarques lleidatanes, essent errònia l'atribució a les mateixes de la troballa d'El Vilar del Met (Vilanova del Camí) (Gomis, 1998, 65).

NOTÍCIA D'ALTRES TROBALLES NUMISMÀTIQUES

Com s'ha indicat, el registre de peces donades a l'IEI contenia una moneda i un elevat conjunt d'objectes metàl·lics que després s'analitzà. La proporció resultava anòmala, aliena a allò que caldria esperar en jaciments afins, per exemple, al Camp de les Lloses (Tona) (Álvarez *et alii*, 2000, 271-281; hi ha també recents troballes numismàtiques en estudi). La problema és resol si es té em compte que falta un nombrós numerari, extret de forma irregular pel Sr. Segura i per altres particulars.

En 1982 J. M. Gurt i F. Tuset donaven a conèixer un conjunt de trenta-cinc monedes estudiades només per fotografia, amb presència de peces ibèriques, gregues occidentals i hispanocartagineses, datades entre els segles III i I aC i atribuïdes de forma inconcreta a la comarca de la Noguera (Gurt, Tuset, 1982, 31-41). Aquest conjunt, amb la prudència que ha d'acompanyar sempre les troballes no regulars, pertany amb seguretat a Monteró⁷. En el seu moment la publicació no va precisar la indicació per raons de prudència, ja que va veure la llum quan es produïen les actuacions clandestines, però la situació ha canviat des de que es va endegar el projecte en curs en 2002. El conjunt de monedes publicat recull elements molt diferents: un as d'**iltirta**, una dracma d'Emporiton, dos divisors massaliotes, set peces hispanocartagineses amb cavall plantat i dues més amb palmera, una unitat d'**ausesken**, dos denaris de **bolsken**, un semis de **kelse**, tres unitats i dos semis de **kese**, nou unitats i tres semis d'**iltirta** i una unitat de **saiti** (Gurt, Tuset, 1982, 31-41). La circulació de monedes dels segles III-I aC en un entorn militar d'inicis del segle I aC no seria estranya i, tot i la inconcreció, reuneixen moltes possibilitats de correspondre a Monteró 1.

OBJECTES METÀL·LICS

ABILLAMENT

Plaques rectangulars de cinturó

Placa número 1

Placa activa de cinturó de bronze, de forma gairebé rectangular, amb dues escotadures rectangulars laterals en la zona d'enganxament i una llengüeta distal, que és el resultat de la reducció laminar produïda per les escotadures. La llengüeta finalitza en una prolongació en forma d'apèndix rectangular sublaminar d'enganxament, de la qual tot just es conserva l'arrencament. Aquesta forma és el resultat d'un procés de fabricació iniciat per fosa i, posteriorment, completat amb un acabat per martelleig o forja en calent, o bé amb recuita/trempat. La placa conserva, en la zona central del perímetre proximal, els caps de dos amplis rebllons de ferro de subjecció, dels quals un conserva part de la tija. L'objecte presentava una tonalitat verdosa en el moment d'ingrés en l'IEI (Fig. 13).

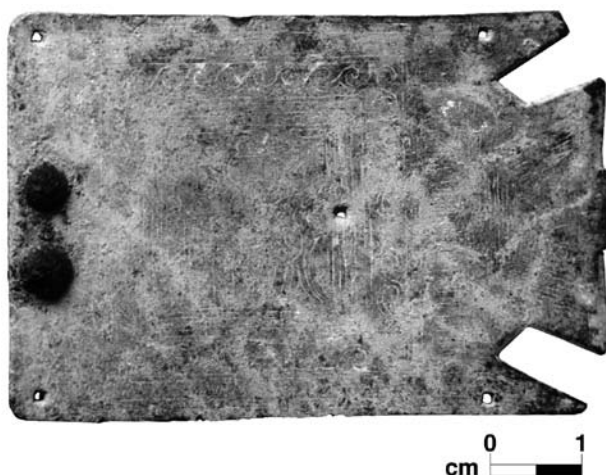

Figura 13. Cara superior de la placa de cinturó número 1 en el moment d'ingressar en l'IEI.

Fou netejada i consolidada en el Taller de Restauració del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona, entre l'11 de març de 1983 i el 14 de gener de 1987; en el moment present, després d'un procés de restauració, esdevé de coloració bronzejada lluent pel consolidant aplicat, que dificulta l'observació de la decoració. Dimensions: longitud: 135 mil·límetres; ample màxim per 90 mil·límetres; gruix mitjà: 2 mil·límetres; profunditat de les escotadures: 24 mil·límetres; pes: 121,50 grams. Núm. Inv. IEI: L-5401 (Fig. 14).

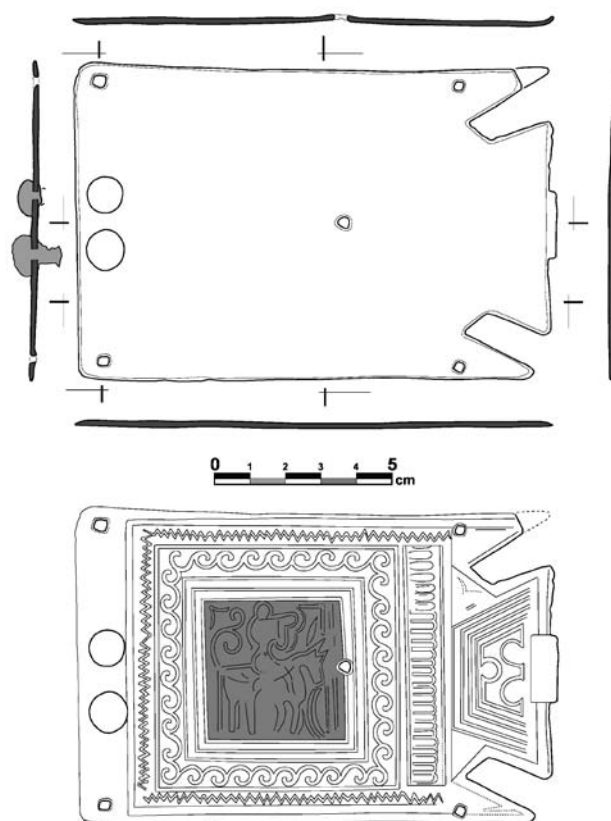

Figura 14. Placa de cinturó número 1. L'estat de conservació del requadre central no permet garantir la seguretat de la temàtica proposada, per aquest motiu es distingeix amb una trama. (Dibuix de Ramon Álvarez).

La placa està afectada per cinc perforacions, totes de la mateixa mida, efectuades probablement amb un mateix clau de secció quadrada, segurament amb posterioritat a la fabricació de l'objecte i a la seva vida útil. Dos d'aquests forats es situen en els extrems del perímetre proximal, altres dos, en sentit contrari, en l'extrem distal a l'alçada dels arrencaments dels apèndixs laterals, mentre que el cinquè s'ubica prop del centre, però lleugerament desplaçat per respectar la decoració. La presència de forats que travessen una placa de cinturó es constata també en l'exemplar recuperat a Mediona (Alt Penedès, Barcelona) (Rovira, Gallart, 1993, 124-125), pràctica que no sembla una simple casualitat i suggereix, per repetició, alguna mena de ritual de destrucció d'un element de l'abillament militar, del que desconeixem detalls i finalitat. En qualsevol cas, els forats mostren una voluntat de respectar, si més no, la decoració principal de la placa.

En la cara anterior de la placa es va efectuar una decoració gravada, que no es pot apreciar en la única fotografia per ara publicada (AA.DD., 2001, 255). La decoració facilita i complementa l'aplicació

d'una fina làmina de plata, material que només es conserva avui de forma residual en alguns sectors. La disposició de la decoració deixa una reserva rectangular paral·lela a la banda proximal. Dues línies incises paral·leles ressegueixen els costats laterals, fusionant-se en arribar a l'arrencament dels apèndixs laterals. En l'extrem de l'apèndix finalitzen les dues línies exteriors i només la més interior ressegueix tot el contorn de la llengüeta distal. L'interior d'aquesta presenta una decoració disposada en un petit rectangle en l'arrencament de la tija i en disposició trapezoïdal a la llengüeta pròpiament dita, amb quatre parelles de línies disposades en forma de trapezis oberts concèntrics, que emmarquen un trapezi alterat per tres cercles. Envolta el conjunt una línia perimetral que tanca la llengüeta i les escotadures. Un rectangle estret separa el tema central de la decoració de la llengüeta, reforçat per dues línies internes que emmarquen un motiu de llengüetes contínues disposades en vertical i obertes vers l'interior. Un fi motiu emmarcat per dues línies i decorat internament per una ziga-zaga, delimita els tres costats contrari (proximal i laterals) i emmarca també el rectangle amb llengüetes de l'extrem distal. Resta així un fals quadrat central (és lleugerament més llarg en sentit longitudinal) de 72 per 68 mil·límetres. Un rectangle amb ona sense solució de continuïtat emmarca tot l'exterior, en la part mitjana tres parelles de línies incises redueixen progressivament la superfície resultat, ara sí quadrada de 38 mil·límetres de costat. No resulta fàcil, per culpa de l'estat de conservació definir amb detall l'escena figurada central, avui molt perduda i només en part reconstruïble per mitjà d'antigues fotografies. A tocar en els límits s'endevina la figura d'un genet a cavall que mira a dreta. Del genet tot just es pot apreciar els contorns del cap i del cos i no es poden distingir què portava al davant. Del cavall s'observen detalls del cap, les potes paral·leles i de llargues extremitats, i la cua; possiblement portava també una manta de muntar. Tres motius, ubicats en els tres angles possibles, eviten l'*horror vacui*. Un motiu vegetal cargolat de tres extrems omple la part posterior del genet, un altre i algunes línies corbades es disposen al seu davant i diversos motius corbats omplen l'espai dret inferior, entre la boca i el quart davanter del cavall.

Aquest tipus d'objecte personal ha estat estudiat i classificat més en funció de les decoracions per J. Cabré (1937), sense que s'hagin considerat aspectes formals o tècnics, detalls bàsics per poder traçar les seves cronologies i difusions, ni s'hagi temptejat una nova síntesi en setanta anys. En aquesta ordenació, la placa present s'escau en la sèrie 5ena, amb "*postas a la franja del recuadro*"

(Cabré, 1937, 106-107), amb algunes semblances decoratives amb exemplars d'Alcácer do Sal (Portugal), Tútugi (Galera, Granada) i Tugia (Peal del Becerro, Jaén) (Cabré, 1937, figs. 30-32). El cas que ens ocupa no és, malauradament, l'únic que no permet distingir amb claredat el motiu decoratiu que anima el quadre central, el mateix passa a les plaques de Hoya de Santa Ana (Albacete) i Moraleda de Zafayona (Granada) (Schüle, 1969, figs. 71,13 i 82,13). Si ens atenem a la seva forma i contorn, l'exemplar de Monteró s'apropa a la sèrie tercera de Cabré, amb exemplars com el de la tomba núm. 551 de la necròpolis celtibèrica de La Osera (Cabré, 1937, lám. VII, núm. 17). Es un lloc comú, des del treball de Cabré, situar l'origen d'aquest tipus de tanca en el sud peninsular, encara que assolí gran desenvolupament a l'àrea lleuantina, des d'on penetraria a les zones interiors, —a La Meseta es documenta tant a l'àrea oriental com a l'occidental—, alhora que continuà la seva expansió costanera pel territori català. A la vall de l'Ebre no resulta un element freqüent, però s'ha de matisar que apareixen majoritàriament en necròpolis, i la nòmina de les conegudes a la regió és reduïda; en els poblats ilergets la seva aparició esdevé esporàdica. A Gebut (Soses) es localitzaren dues peces actives molt similars entre sí (Garcés, 2002, 207), també es coneixen peces passives a Margalef (Torregrossa) (Junyent, 1972, 130, fig. 22) i al Tossal de les Tenalles (Sidamon) (Colomines, Duran, 1920, 617-618, fig. 391). En el Molí d'Espígol (Tornabous) s'ha assenyalat la presència d'un fragment de sivella de bronze en forma de placa rectangular decorada amb doble espiral, procedent d'una zona molt afectada per l'arada (Maluquer, 1986, 23-24), però no es coneix cap dibuix d'aquesta peça i no ha pogut ésser identificada en les revisions posteriors, malgrat que sí han estat identificades sivelles d'altres tipologies (Cura, 2006, 138).

Placa número 2 (§)

— Fragment de la part activa d'una placa rectangular de cinturó en bronze, de dimensions més modestes que l'exemplar anterior, aproximadament 42 mil·límetres d'alçada per uns 36 mil·límetres conservats, de la qual només es conserva la part de tanca i els dos apèndix laterals resultat de les dues escotadures practicades (Fig. 15). Com el cas anterior es trobava decorada amb incisions, però la part conservada només permet apreciar les decoracions perifèriques, formades per temàtiques vegetals i geomètriques. El comentari general de la peça anterior es pot aplicar a aquest fragment, que no sembla presentar restes de plata. Sí convé fer esment del fet que la placa número 2 podria estar

Figura 15. Fragment de placa de cinturó núm. 2.

intencionadament retallada, un sistema alternatiu a la perforació de la placa número 1, que en ocasions es pot presentar de forma conjunta, com és el cas, novament, de la indicada placa de Mediona, i almenys de retalls intencionats en la deposició funerària dels Espleters (Salzadella, Castelló) (Rovira, Gallart, 1993, 124).

Conjunt de penjolls esferoïdals (§)

– Conjunt format per una anella de bronze d'uns 15 mil·límetres de diàmetre travessada per dues anelles més petites del mateix material, rematades per apèndix amb tija i llàgrima del tipus esferoïdal, d'uns 20 mil·límetres de llargària (Fig. 16).

Els penjolls esferoïdals de Monteró corresponen al tipus 2 de la seriació de N. Rafel, caracteritzats per un diàmetre major a l'anella que a l'apèndix; dintre d'aquest tipus, es poden adscriure, segons la morfologia de l'apèndix, a la variant en forma de llàgrima (Rafel, 1997, 100, fig. 1, 4c). Aquest tipus de

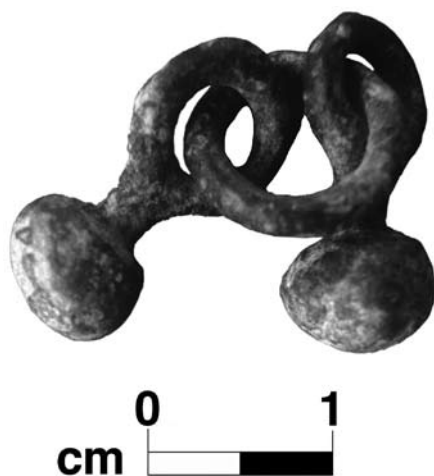

Figura 16. Conjunt de penjolls esferoïdals.

penjolls són molt freqüents en els jaciments ibèrics, N. Rafel ja demostrà que en l'arc llewantí de la península Ibèrica apareixien com a mínim a mitjan segle VII aC i assolien una gran presència a partir del segon quart del segle VI aC, particularment en contextos funeraris, encara que no esdevé rar trobar-los isolats en conjunts més tardans, ja del període ibèric ple i en poblats (Rafel, 1997, nota 7). La seva aparició ocasional fóra de jaciments funeraris compta amb un precedent inèdit al Tossal de les Tenalles (Sidamon), identificat per un de nosaltres (I. G.). En els darrers anys, s'ha pogut documentar també un motlle d'aquestes peces en el taller local de Sant Jaume-Mas d'en Serrà (Alcanar, Montsià), en cronologia anterior a 600 aC (Armanda *et alii*, 2005, 140-145, fig. 16). L'exemplar atribuït a Monteró, no encaixa amb la cronologia atorgada al context general del jaciment de Monteró 1, aspecte que planteja incerteses respecte a la procedència.

ARMES

Puntes de fletxa

Hem pogut documentar fins a cinc puntes de sageta de bronze, de tipologia diversa, procedents de Monteró, dos del fons del Museu de Numismàtica i tres del registre de l'IEI (Fig. 17).

Figura 17. Puntes de fletxa.

Punta de fletxa número 1

– Punta de fletxa de bronze, de 30 mil·límetres de longitud, de fulla plana, amb aletes i sense peduncle (AA.DD., 2001, 254), pròxima al tipus C-1 de Ruiz-Zapatero. Es tracta d'una punta de tipologia antiga, que prové d'una tradició del bronze final/edat del ferro present a la península Ibèrica, i que encara és possible trobar en contextos avançats d'època ibèrica (Quesada, 1997, 458-459).

Punta de fletxa número 2

– Punta de fletxa de bronze, de 30 mil·límetres de longitud, amb nervi central, aletes i peduncle en-

grossit (AA.DD., 2001, 255), pròxima al tipus B1 de Ruiz-Zapatero. També, en aquest cas, ens trobem davant d'una punta de tradició antiga que hauria perdurat en contextos del segle III aC (Quesada, 1997, 458).

Punta de fletxa número 3 (§)

– Punta de fletxa de bronze, d'uns 90 mil·límetres de longitud, amb nervi central, petites aletes i peduncle, pròxima al tipus C2 de Ruiz-Zapatero.

Punta de fletxa número 4 (§)

– Punta de fletxa de bronze, d'uns 70 mil·límetres de longitud, amb nervi central, fulla lleugerament lanceolada i peduncle, pròxima al tipus D de Ruiz-Zapatero.

Punta de fletxa número 5 (§)

– Punta de fletxa de bronze d'uns 58 mil·límetres de longitud, amb nervi central, aletes i peduncle engrossit, d'aspecte lleugerament romboïdal.

En conjunt, es tracta d'un lot molt heterogeni, amb peces de diferent tipologia però que poden emmarcar-se en el quadre tipològic que presenta Ruiz-Zapatero per a les puntes de fletxa de tradició del bronze final i primera edat del ferro en el nord-est de la península Ibèrica, el qual vindria a indicar-nos que es tractaria precisament de peces de tradició ibèrica.

L'ús d'aquesta arma ofensiva no sembla haver estat molt generalitzat a la península Ibèrica, i la seva presència en àrea catalana, en època ibèrica, sembla haver patit un fort retrocés a partir de mitjan segle V aC (Quesada, 1997, 463); amb tot, la tendència remuntaria de forma generalitzada a partir del final del segle II aC de la mà de l'exèrcit romà, amb puntes de sageta que serien majoritàriament confeccionades en ferro i de no gaire qualitat (Quesada, 1997, 464).

Regató (§)

– Regató de ferro d'uns 90 mil·límetres de longitud i un diàmetre de cub aproximat de 20 mil·límetres (Fig. 18). Es tracta del remat de l'extrem inferior de les llances que podia servir com a contrapès, element de fixació de la llança al terra o, fins i tot, ser usat per rematar els enemics caiguts (Quesada, 1997, 429-430). La determinació d'una cronologia concreta resulta difícil per raó de la simplicitat i generalitat de l'element.

Figura 18. Regató.

Altres

No volem cloure aquest apartat sobre l'armament sense donar notícia de l'existència de fins, almenys, sis exemplars de projectils de fona, de plom, procedents de Monteró, algun dels quals presenta epigrafia (lletres gravades, marques)⁹.

OBJECTES METÀL·LICS DIVERSOS

Elements i apèndixs de mobiliari

Possible tapadora articulada (§)

– Petita plaqueta circular de 23 mil·límetres de diàmetre, amb un botó de pressió central allargassat i rematat en una petita bola, de 15 mil·límetres d'alçada, amb perfil de "T" invertida, en l'extrem de la qual s'hi troba un petit apèndix perforat (Fig. 19). Objectes d'aquest tipus han estat interpretats com a tapadores articulades dels orificis d'alimentació

Figura 19. Possible tapadora articulada.

d'algunes llànties d'època romana, de cronologia imprecisa (Boube-Picot, 1975, 174, pl. 206, núm. 207).

– Fragment de nansa de gerra tipus “Piatra Neamt” (§).

– Petit bust humà barbat d'uns 20 mil·límetres d'alçada, de trets força desfigurats, de la part superior del qual sobresurt una tija corbada cap endavant de secció circular i 5 mil·límetres de diàmetre (Fig. 20). Correspon a la part inferior d'una nansa de gerra tipus “Piatra Neamt”, recipient ben conegut en contextos tardorepublicans de la Mediterrània centroccidental (Boube-Picot, 1991), gairebé sempre datables en el primer terç del segle I aC i amb exemples a Empúries o el Camp de les Lloses (Tona) (Mansel, 2000, 210-215), com a jaciments més propers. Amb l'exemplar present s'eleven a dotze els ja identificats a la península Ibèrica (Fernández-Izquierdo, 2004-2005). Boube-Picot apunta l'existència de diversos tallers que fabricarien aquestes gerres, la clenxa al mig del cabell del nostre exemplar la relaciona més amb les produccions del nord del Marroc que amb els prototipus itàlics inicials. Tanmateix, aquest tipus de nansa també apareix en gobelets del tipus “Idria”, que daten del mateix moment (Feugère, 1991).

Figura 20. Fragment de nansa tipus “Piatra Neamt”.

Cap tocat amb gorra frígia (§)

– Cap humà d'uns 30 mil·límetres d'alçada, aspecte esquemàtic, imberbe i rematat amb una gorra frígia (Fig. 21); la representació s'adequa a

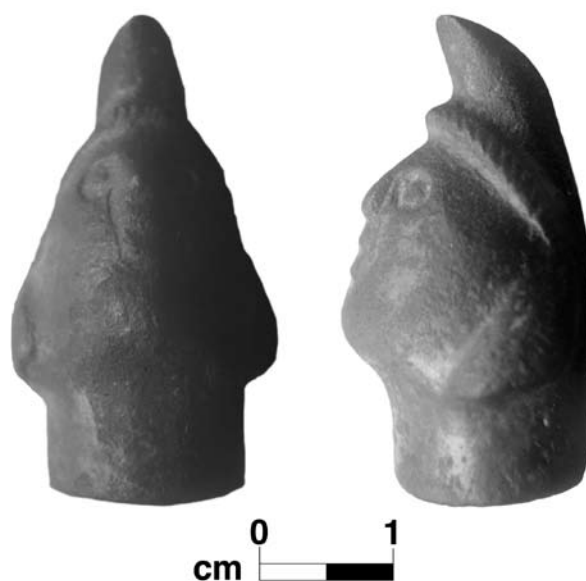

Figura 21. Cap tocat amb gorra frígia.

la iconografia d'Attis (Vermaseren, Boer, 1986). La peça sembla haver estat seccionada netament a l'alçada del coll, com si hagués estat el remat o l'apèndix d'un recipient, com seria el cas, precisament, d'algunes nanses del tipus “Idria” (Feugère, 1991, 57, fig. 8, 3), encara que figuretes d'aquesta mena també poden aparèixer com a remats de màncs d'objectes diversos (Boucher, 1971, 170-171, núm. 392); després, hauria estat llimat o retocat, obtenint l'aspecte final d'una peça exempta. Aquesta acció podria haver estat deguda a la voluntat de conservar en solitari aquest apèndix o a qüestions estètiques o bé a algun tipus de significació cultural o religiosa que li hagués estat assignada.

Dau de plom (§)

– Es tracta d'un petit cub de 10 mil·límetres de costat aproximadament, fet de plom, i que cal interpretar com un dau (Fig. 22). Conté la numeració 1-6 a les diverses cares. Els punts que con-

Figura 22. Dau de plom.

formen la numeració estan realitzats amb incisions simples, que no segueixen la tipologia dels daus, generalment d'os, que presenten ulls fets a base de cercles concèntrics, que apareixen en els contextos d'època romana, generalment imperials, com ara alguns exemples coneguts al territori català: Badalona Baetulo, (AA.DD., 2003, 66), Barcelona (Beltrán, 2001, 185) i Iluro-Mataró (Cela, Revilla, 1999, 43).

El material usat per a la confecció d'aquests objectes, vinculats també a l'oci i al joc, acostuma a ser os o ivori, però l'ús del plom, malgrat que en molta menys mesura, també es coneix (Lafaye, 1921, 126-127), com mostren els exemples d'època gal·lo-romana procedents de Vieille-Toulouse (Aquitània) o de l'àrea de Lézignanais (Aude) (Bauzuil, Fouet, 1980-81, 11, AC); de fet, segons les necessitats i la mateixa natura i sentit de l'objecte, podia ser improvisat amb el material que es tingués més a mà. Quant a la cronologia, els daus resulten objectes força comuns a l'antiguitat, presents ja en contextos grecs ja des del segle VII aC (Béal, 1987, 354) i, consegüentment, de difícil datació quan es tracta de peces sense context.

Elements figuratius de plom

Entre els materials metàl·lics hi ha dos objectes miniaturístics, també de plom, que representen clarament animals.

Figura en forma d'au (§)

– El primer és una petita figura amb forma d'au, segurament un anàtid, de 45 mil·límetres llargada i 30 mil·límetres d'alçada màxima aproximadament, del qual en desconeixem el pes (Fig. 23). La representació resulta força esquemàtica, però s'hi aprecien diversos trets "naturalístics" que en reafirmen la identificació, com ara l'alineació del coll, les línies de plomes del cap, el bec o els orificis dels narius. Aquest tipus de peça, petites aus més o menys esquemàtiques i de format petit fetes generalment en bronze, són usades en els contextos tardorepublicans (Duran *et alii*, 2008): es tracta d'aplics figuratius o elements ornamentals situats en reci-

Figura 23. Figura de plom en forma d'au.

Figura 24. Cloïssa de plom.

pients o estris de tocador, o bé simplement figuretes exemptes de les quals no és possible determinar-ne el sentit exacte: joguines?, amulets?, elements decoratius simples?, etc. L'anedó de Monteró entraria plenament en aquesta darrera categoria, tot i que el material amb què fou confeccionat no va ser bronze, sinó plom. De nou, se'ns planteja un cas similar al que unes línies més amunt hem apuntat per al dau, basat en la disponibilitat del material i, d'altra banda, en la possibilitat de treballar un metall més mal·leable. Tanmateix, i donat que ens trobem davant d'un petit objecte exempt i fet de plom (i, en conseqüència, de cert pes), no s'hauria de perdre de vista un ús en qualitat d'unitat de mesura per al pesatge.

Cloïssa (§)

– El segon objecte, del qual tampoc en coneixem el pes, és la representació d'una cloïssa, possiblement una escopinya, amb unes mesures aproximades de 35 per 32 mil·límetres (Fig. 24). També aquestes representacions de mol·luscs no són desconegudes en contextos ja romans com ara els exemples d'època gal·lo-romana procedents de Vieille-Toulouse (Aquitània) o de l'àrea de Lézignanais (Aude) (Bauzuil, Fouet, 1980-81, 7-8), i s'especula que podrien haver estat realitzades utilitzant les valves originals com a motlle. Les observacions apuntades en la peça anterior serien generalitzables a aquesta.

Pesos de plom

Coneixem dos petits pesos de plom procedents de Monteró.

Pes número 1 (§)

– Pes de forma trapezoïdal, prim i allargassat, mesuraria aproximadament 12 mil·límetres de base i 40 mil·límetres d'alçada, sense que s'hi

Figura 25. Pes de plom número 1.

aprecii cap tipus de perforació ni en la part superior (més estreta) ni la inferior. En desconeixem el pes (Fig. 25).

Pes número 2

– Peça de secció lleugerament trocopiramidal amb unes mesures màximes de 29 per 20 per 19 mil·límetres, i un pes de 58,90 gr; presenta una petita perforació horitzontal d'uns 8 mil·límetres d'amplada, centrada, en la part superior (Fig. 30,5).

Si bé no hi ha cap dubte a l'hora de considerar ambdues peces com a pesos, la seva funció sembla respondre a operacions ben diferents. En el primer cas, estariem parlant segurament d'un pes o unitat de mesura usat en el pesatge. Mentre que, en el segon, el seu ús hauria de relacionar-se amb el d'un pes o contrapès que aniria sospès o penjat d'un cordill a través de la perforació que presenta; la utilització del plom com a material per a la confecció d'un element d'aquestes característiques s'hauria de vincular a la possibilitat de tenir un objecte més petit (de menys volum i massa) però que, contràriament, continués mantenint un pes considerable en la línia d'un *pondus* o fins i tot d'una plomada.

Làmina/lingot de plom

– Es tracta d'una làmina de plom de forma trapezoïdal, lleugerament còncaua, de 70 per 73 mil·límetres i uns 11 a 12 mil·límetres de gruix, amb

un pes de 385,50 grams. La superfície no és gaire regular, mentre que dos dels seus costats semblen clarament haver patit talls verticals força nítids per tal de separar-ne porcions. Núm. Inv. L-5006 (Fig. 26).

Segurament correspongui a una làmina de plom usada com a material base per a la realització d'objectes manufacturats de format petit (elements decoratius, pesos, grapes de reparació). Aquesta peça tampoc aparegué a Monteró 1, ja que procedeix, com el plom núm. 2, d'algun punt proper a la cabana de la petita vall oriental del turó o Monteró 2. La troballa fou efectuada en aquesta ocasió pel jove Eduard Pons, el qual acompanyava en les seves sortides al Sr. Segura. Per a major seguretat, el plom a estat obert al Centre de Restauració de Béns Mobles de Catalunya i s'ha confirmat el seu caràcter anepigràfic.

Figura 26. Làmina de plom enrotllada.

CLAUS DE FERRO

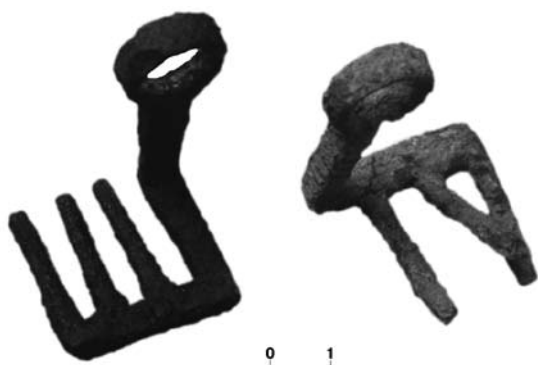
Clau número 1 (§)

Clau de ferro de tres pues, una doblegada, disposades en angle recte respecte a una tija que, al seu torn gira també en angle recte. El remat és circular i està foradat. Amida uns 50 mil·límetres de llarg per uns 30 ó 32 mil·límetres d'ample (Fig. 27, 1).

Clau número 2 (§)

Clau de ferro de tres pues, la del mig lleugerament doblegada, disposades en angle recte respecte a una tija que, al seu torn gira també en angle recte. El remat és circular i està foradat. D'uns 50 mil·límetres de llarg per uns 28 mil·límetres d'ample (Fig. 27, 2).

Les claus de ferro amb tres extrems són conegudes a Grècia com a mínim des del segle V aC, així en la comèdia d'Aristòfanes "Les Tesmofòries", unes dones es queixen que els homes tenen unes claus secretes amb aquesta descripció amb les quals tanquen uns misteriosos cofres, però hi ha precedents arqueològics en bronze molt més antics a Micenes i en tombes de egípcies de la regió de

Tebes (Vallois, 1919, 1241-1248). En època ibèrica
Figura 27. Claus de ferro.

són conegudes en poblats ibèrics de l'entorn valencià, com el Puntal dels Llops i el Castellet de Bernabé (Bonet, Guérin, 1995, 87). No obstant, fou en època ibero-romana quan assoliren una gran difusió. Troballes formalment afins a les de Monteró es coneixen en el Camp de les Lloses (Tona, Osona), amb datació tardorepublicana (Duran *et alii*, 2000, 278; Duran *et alii*, 2008) i també a la ciutat celtibèrica de La Caridad (Caminreal, Terol) (celtíberos, 2005, núm. 55 del catàleg)

EINES DE FERRO

També es localitzaren diverses eines de treball agrícola, així com un fragment d'una possible llanta de carro amb el clau corresponent per ajustar-la amb un dels radis de la roda. Tanmateix sembla que la seva procedència correspondria a la zona de Monteró 2 i molt probablement són elements pertanyents al moment de conreu de la zona realitzat en època moderna.

MATERIALS CERÀMICS

El conjunt més ampli de material arqueològic que presentem en aquest treball és el corresponent al material ceràmic superficial o sense context, actualment en dipòsit a l'IEI i al Museu de la Noguera. De fet, cal advertir prèviament que el procediment d'obtenció d'aquests materials fou força heterogeni i que en cap cas són el resultat de prospeccions intenses o recollides sistemàtiques, ja que el criteri fou el de recuperar i conservar les peces i fragments més significatius o més susceptibles de proporcionar informació sobre el jaciment. El conjunt del Museu de la Noguera és, per exemple, el resultat de diferents donacions de particulars, fet que encara accentua més el caràcter heterogeni dels materials. Tanmateix, i malgrat l'handicap i les limitacions anteriorment esmentades, sorprèn la uniformitat, a nivell de fàcies ceràmica, de les classes representades, el qual vindria a confirmar el panorama de-

tecat en excavació i que il·lustra clarament un únic moment d'ocupació.

El 98 per cent de la terrissa estudiada pertany a un espai cronològic situable, *grosso modo*, entre la segona meitat del segle II aC i la primera del segle I aC. Les importacions estan representades per vaixella de vernís negre campaniana A i del cercle de la B, així com de parets fines i de ceràmica comuna itàlica; les àmfors són de tipus itàlic i nordafricà. Quant a les ceràmiques autòctones i regionals mostren una bona representació de ceràmica comuna ibèrica, que és la classe ceràmica majoritària respecte del total de la terrissa estudiada, amb alguns exemplars també de ceràmica ibèrica pintada, grisa, ceràmiques engalbades de producció ilerdenca (engalba blanca i vermella), àmfora ibèrica i ceràmica a mà.

Així mateix, cal assenyalar la presència d'algun fragment de ceràmica reduïda a torn lent, típica dels conjunts tardovisigòtics i de ceràmiques modernes (oxidada vidrada de cuina i reductora del tipus "Verdú").

LES IMPORTACIONS

El material majoritari correspon a les ceràmiques procedents de la península Itàlica, a saber, vaixella (campaniana A, cercle de la B i parets fines), comuna (ceràmica comuna itàlica) i àmfora (àmfora itàlica). El material d'àmbit púnic està representat per contenidors amfòrics nordafricans.

Campaniana A

– 13 fragments. Les peces documentades corresponen a les variants mitja (una base decorada amb estries a rodeta) i tardana de la producció. Es tracta de dos exemplars d'escudella (una Lamb. 27B/F 2820 i una Lamb. 28ab/F 2640) i de tres bols (Lamb. 27ab/F 2788, 2983) (Fig. 28, 1-8).

Campaniana del cercle de la B

– 60 fragments. És el tipus ceràmic més ben representat dins el grup de les importacions i el que també ofereix una variabilitat tipològica major; tots els fragments estudiats responen a la variant calena, fases mitja i tardana.

Els plats són clarament majoritaris amb nou individus Lamb. 5/F 2255, 2257 i un platet elevat Lamb. 4/F 1413. També hem documentat restes de dues escudelles Lamb. 8a/F 2566, dues píxides Lamb. 3/F 7544 i un cràter F 4753. Les decoracions, corresponents a bases de plats segurament del tipus Lamb. 5, estan formades en tots els casos per orles amples d'estries fines emmarcades per canaletes concèntriques incises amb un cercle central (Fig. 28, 9-17).

Parets fines

– 1 fragment. Es tracta d'una base plana de gobelet, molt probablement del tipus My. 2.

Ceràmica comuna itàlica

– 4 fragments. Aquest tipus està representat únicament per 4 individus: 4 morters del tipus Emporiae 36,2, fabricats amb la típica pasta campaniana rugosa, roig-taronja i amb cristalls piroxènics. Dos dels exemplars presenten decoració aplicada en el llavi extern, amb digitacions (Fig. 28, 18-20).

Àmfora itàlica

– 10 fragments. Els exemplars estudiats són contenidors tirrens identificats a partir de les vores, dos del tipus Dr. 1C, un del Dr. 1A i un més que podria identificar-se com una Dr. 1B. Amb tot, és interessant assenyalar la presència d'un fragment de paret que podria correspondre a una àmfora pullesa (Fig. 29, 1-3).

Àmfora tripolitana

– 1 fragment, molt rodat i malmès, de vora que podria correspondre a un contenidor nordafricà del tipus Tripolità antic. Aquestes àmfors són prou conegudes en els contextos catalans entre la segona meitat del segle II aC i la primera del segle I aC (Asensio *et alii*, 1998, 67) (Fig. 29, 4).

LES CERÀMIQUES DE PRODUCCIÓ LOCAL/REGIONAL

Les produccions de caire local/regional són molt ben representades en els lots de l'IEI i del Museu de la Noguera, sobretot la ceràmica comuna ibèrica oxidada i les ceràmiques a mà. També estan representada la vaixel·la grisa ibèrica, així com alguns exemplars de ceràmica ibèrica pintada, ceràmica oxidada amb engalbes blanca i vermella de producció ilerdenca. Quant als contenidors, cal esmentar la presència d'àmfora ibèrica.

Ceràmica ibèrica oxidada

– 161 fragments. Es tracta de la variant llisa de la producció a torn ibèrica típica, de pasta bicolor o sandvitx, segurament produïda en l'àmbit de la vall del Segre/Ebre.

Amb diferència, la categoria més ben representada és la dels contenidors de format gran i mitjà (Fig. 30, 4), entre els quals sobresurt el grup de les gerres o tenalles amb vora cefàlica o "de cap d'ànec", amb 25 individus, i que poden respondre tant a contenidors ovoides llisos com a gerres amb broc inferior. Altres vasos destinats a l'emmagatzematge que segueixen en importància aquest grup són els

càlats (14 individus), les tenalles amb solc al llavi (per encaixar-hi una tapadora) (7 individus), tenalles de vora plana (3 individus), tenalles carenades de vora convergent amb dos llistons llisos aplicats sota vora externa també per fixar-hi una tapadora (1 individu) i tapadores (1 individu identificat a partir del agafador o mànec). Quant a recipients relacionats amb la vaixel·la, hi ha exemplars de gerretes o gobelets exvasats (4 individus), escudelles de vora reentrant (4 individus), vasets bicònics (2 individus) i un exemplar de sítula (Fig. 29, 8-12).

Com a element cronològic a destacar, és interessant assenyalar l'absència de càlats amb vora en angle recte i paret vertical, típics aquests del període ibèric ple avançat.

Ceràmica ibèrica pintada

– 8 fragments. Les úniques formes documentades són els càlats, amb tres individus de la variant de vora en posició central i cos lleugerament troncocònic, definida com forma 4.3 de Garcés (Garcés, 2000, 26-30), i un contenidor de format mitjà. La resta correspon a fragments de parets amb decoració. Els motius són molt senzills i simples, com línies i bandes horitzontals paral·leles de diversos gruixos, amb un exemplar de cabelleres ondulades i un altre amb restes de retícula. De fet, els motius documentats sobre formes de càlat són bandes i línies paral·leles sota vora externa, sense que s'apreciïn altres motius més complexos (estilitzacions vegetals, "dents de llop", etc.) de tipologia més antiga. Per contra, es conserva algun indici de policromies format per bases blanques i decoracions vinoses, propis de les produccions iberoromanes ilergetes (Garcés 1999; 2000, 15-16) (Fig. 29, 15).

Àmfora ibèrica

– 20 fragments. És el contenidor amfòric més ben representat als lots, superant de manera clara els contenidors d'importació. Els exemplars estudiats (20 individus) corresponen majoritàriament a la variant de vora amb llavi engruixit i lleugerament sobrepujat (Fig. 30, 2-3).

Ceràmica grisa

– 5 fragments. La seva presència en els lots és escadussera. Les formes representades són de difícil determinació, donada la fragmentació de les peces: dues petites vores exvasades i una nansa de secció en cinta, que podrien correspondre a algun tipus de gobelet bicònic (Fig. 29, 13).

Ceràmica oxidada d'engalba blanca

– 6 fragments. Aquesta producció, de més que probable origen ilerdenca (Morán, Payà, 2007,

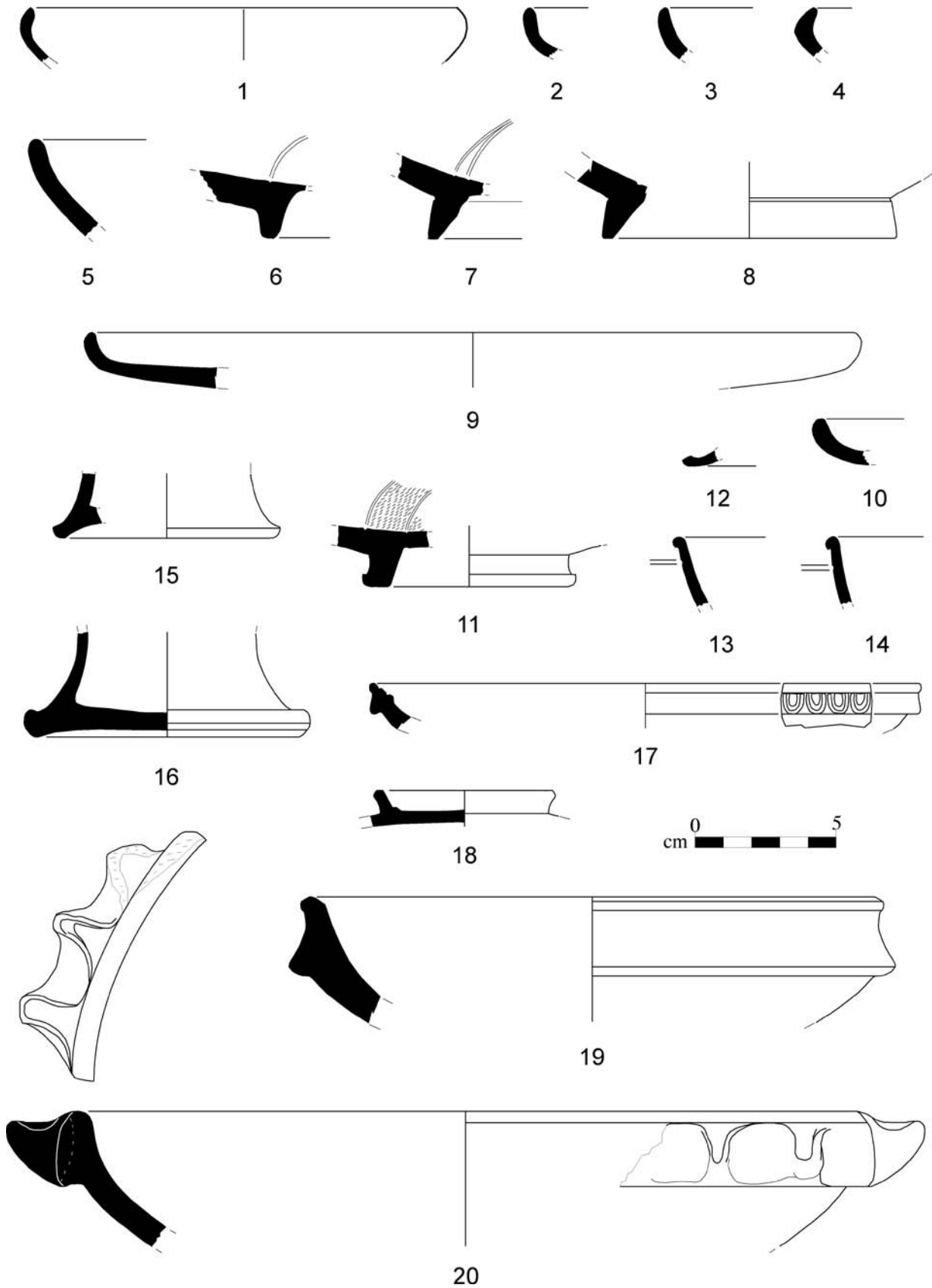

Figura 28. Ceràmiques recuperades en superfície. 1-8: Campaniana A; 9-17: Campaniana del Cercle de la B; 18-20: Comuna itàlica.

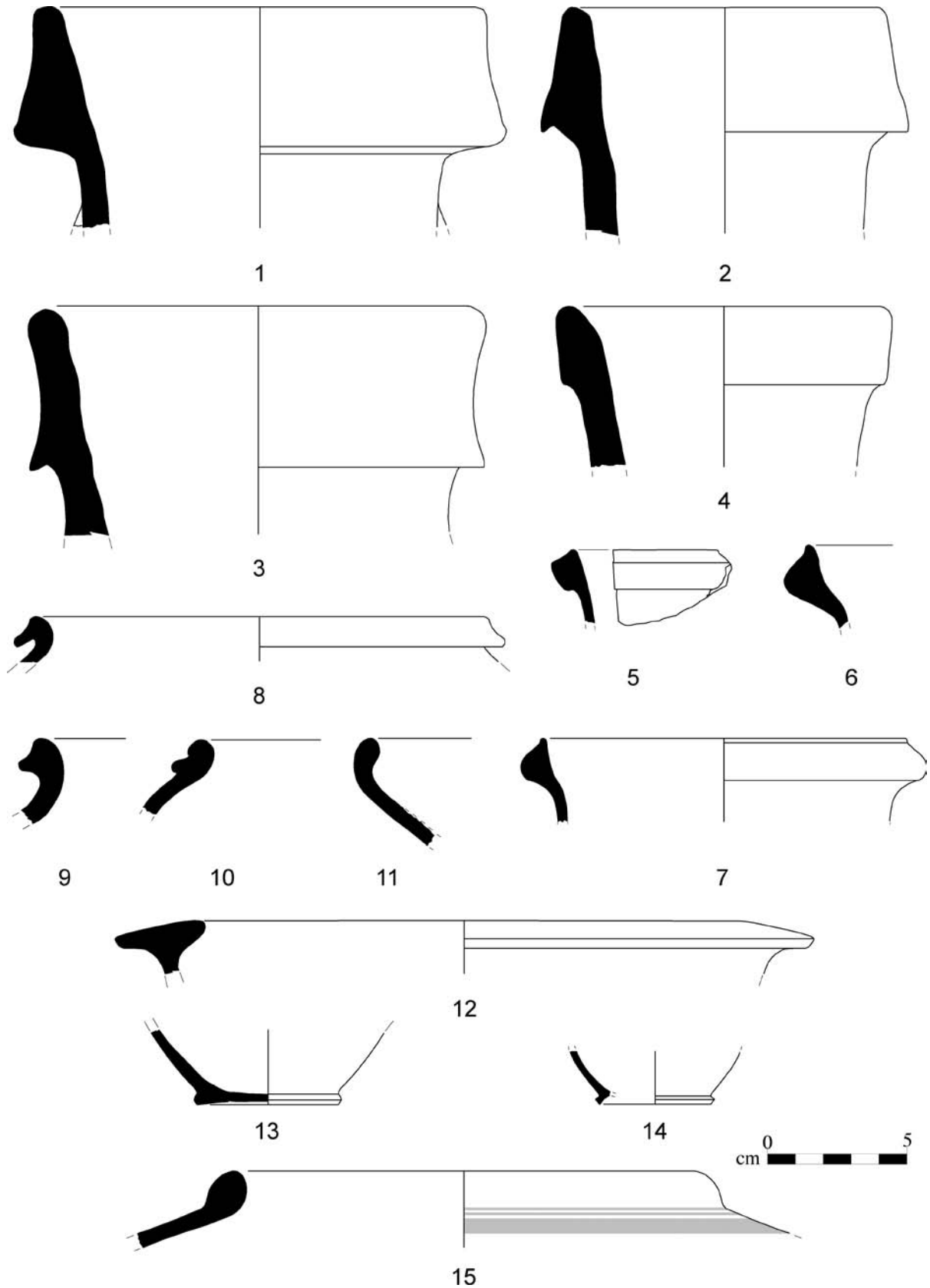

Figura 29. Ceràmiques recuperades en superfície. 1-3: Àmfora itàlica; 4: Àmfora tripolitana; 5-7: Comuna oxidada d'engalba blanca; 8-12: Ibèrica oxidada; 13: Grisa ibèrica; 14: Imitació de parets fines (ibèrica oxidada); 15: Ibèrica pintada.

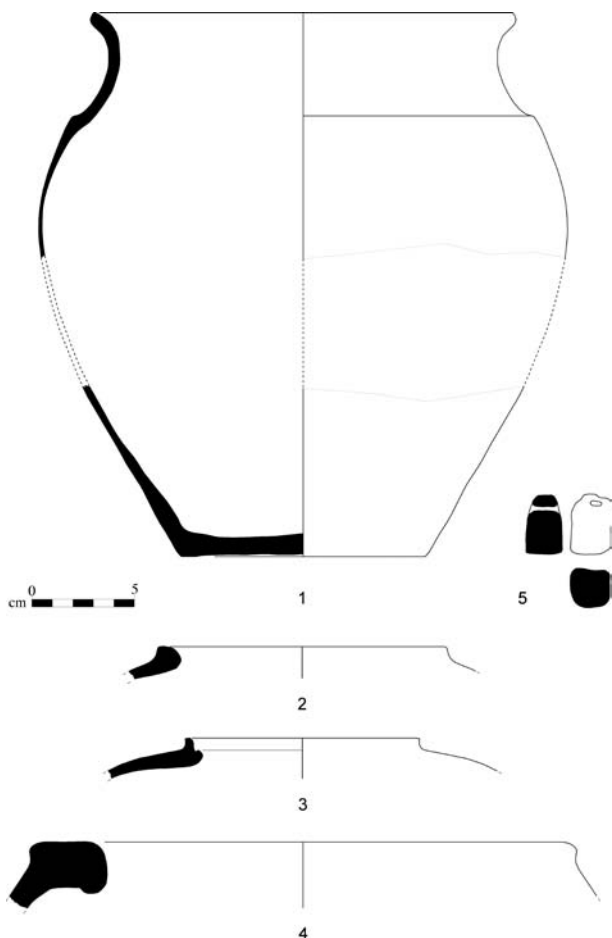

Figura 30. Ceràmiques i altres objectes recuperats en superfície. 1: Modelada a mà; 2-3: Àmfora ibèrica; 4: Tenalla de boca plana (ceràmica ibèrica oxidada); 5: Pes de plom núm. 2.

191-193 i 208), presenta pastes oxidades, ben depurades, amb un acabat extern engalbat de color blanc, a l'estil de les ceràmiques d'engalba blanca de l'àrea costanera septentrional (Nolla, 1981). Els individus documentats correspondrien als tipus 1100 i 1300 (Fig. 29, 5-7).

Ceràmica oxidada d'engalba vermella

– 3 fragments. També d'origen ilerdenç (Morán, Payà, 2007, 192-193 i 208-209), podria correspondre a una evolució de la tradició del vernís roig ilerget típic del final de període ibèric ple. Disposem de dos individus, tots dos gerres, una associable al tipus 1300 i l'altra, identificable a partir d'un fragment de base, hauria de correspondre a una gerra de format petit dins el tipus 2000.

Ceràmica modelada a mà

– 78 fragments. Es tracta de la típica terrissa feta a mà, de cocció reductora, representada per la "bateria de cuina" clàssica: l'urna amb perfil en "S"

de base plana (5 individus) i la tapadora (1 individu). També hem documentat dos peus anulars, segurament corresponents a gerres o urnes de tipologia variada. Quant a les decoracions, hi ha un exemple de cordó aplicat amb seqüència d'ungulacions, algunes superfícies brunyides i una decoració de contrast entre superfície rugosa/brunyida intencional. D'altra banda, s'ha d'esmentar l'existència d'una tortera troncocònica llisa d'uns 24 per 22 mil·límetres (Fig. 30, 1).

Per últim, es té notícia d'un objecte singular, fet de terrissa, que podria interpretar-se com un element de joc o vinculat a l'oci, un *calculus*: es tracta d'una peça discoïdal gruixuda, d'uns 35 mil·límetres de diàmetre, amb incisions en la seva superfície les quals configuren un motiu geomètric. Al vicus del Camp de les Lloses s'han documentat diversos elements de joc associables a aquest tipus d'objecte amb cronologies tardorepublicanes (v.g. una *tabula lusoria* de pedra per jugar al "cinc en ratlla", així com diferents tipus de fitxes) (Duran et alii, 2008), i també a Barcelona amb datació, però, ja imperial (Beltrán, 2001, 187-189) (Fig. 31).

EL MATERIAL CERÀMIC. VALORACIÓ DE CONJUNT

La visió de conjunt del material ceràmic resulta força homogènia. Els elements datadors d'importació semblen apuntar vers una cronologia situable, *grosso modo*, entre el 150 i el 50 aC, entre els quals es trobarien les peces de campaniana A, les del cercle de la B calenes, les parets fines, la comuna itàlica i les àmfores, tant les itàliques (tirrenes i pullesa) com la tripolitana (aquesta darrera possiblement més d'un moment entorn al 100 aC o ja dins la primera meitat del segle I aC).

Figura 31. Fitxa realitzada en ceràmica.

Igualment podria plantejar-se per al material autòcton: la ceràmica ibèrica presenta una fàcies coherent amb la seqüència evolutiva de la tipologia d'algunes de les formes típiques de l'ibèric ple, com ara els càlats; o bé amb l'escassetat d'altres (v.g. sítules o gerres bicòniques oxidades) usuals en els assentaments ilergets anteriors al 200 aC. Altres formes, com les gerres de vora cefàlica o les tenalles de vora plana, no permeten apreciacions cronològiques més concretes.

Amb tot, les ceràmiques oxidades d'engalba blanca i vermella acoten més la cronologia ja que si bé l'inici de la seva fabricació s'ha situat al final del segle II aC, el moment òptim de les produccions arribaria a partir de la primera meitat del segle I aC, perdurant molt més en el temps la darrera (Morán, Payà, 2007, 208-209).

D'altra banda, i malgrat els problemes que comporta un raonament d'aquest tipus, l'argument *ex silentio* que podria inferir-se a partir de l'absència de material clarament datant i adscribible a un moment posterior al 50 aC (sigil·lata itàlica, àmfores tarraconenses, laietanes i bètiques, comuna romana, etc.), sembla indicar un final o aturada de l'arribada de material ceràmic precisament a mitjan segle I aC o al llarg del segon quart de la centúria. Sobretot, si es té present que entre el material recollit en superfície conservat a l'IEI i al Museu de la Noguera, els fragments situables en una forquilla cronològica que aniria des de, precisament, la segona meitat del segle I aC i el segle XX dC són només set, i gairebé tots corresponen a les típiques "cassoles de tros" vidrades.

En resum, el conjunt del material ceràmic estudiat, malgrat no procedir d'actuacions sistemàtiques i trobar-se descontextualitzat, presenta una coherència sorprenent, sobretot a nivell cronològic i de fàcies que cal posar en relació amb la mateixa natura i significació del jaciment.

CONCLUSIONS

Les col·leccions d'objectes epigràfics i arqueològics que s'han reunit en el present estudi tenen un nexa comú: les afirmacions de diferents afeccionats que asseguruen la seva procedència de la serra de Monteró, aspecte que, malauradament, no podem confirmar ni desmentir, encara que la fiabilitat esdevé més elevada en els fragments ceràmics. Malgrat el fet que totes aquestes peces restin irremeiablement desposseïdes de context estratigràfic i que sigui condemnable la forma il·legal en que van ésser extretes, creiem que la seva re-

levància justifica el seu estudi, el qual condueix a diverses reflexions.

En primer lloc, s'ha de recordar que el jaciment de Monteró 1 fou trobat per l'equip de l'escolapi Sebastià Pubill a principis dels anys 30 del passat segle, si bé la dificultat d'accés va fer que aleshores la recerca no passés d'ésser anecdòtica. Després de la Guerra Civil, tot i ser coneguda la seva existència, no va rebre cap atenció especial fins al projecte de recerca endegat en 2002 per l'equip dirigit per un de nosaltres (J. P.). Aquells gairebé seixanta anys d'oblit van ser alterats, tanmateix, per les actuacions de diversos clandestins, en especial pel grup liderat per Francesc Segura. Aquesta activitat va propiciar no solament la recollida de monedes, sinó també d'altres materials singulars, que són els que endegaren la relació entre el Gabinet Numismàtic i el grup d'aficionats, sempre amb la idea per part dels tècnics de l'Institut d'Estudis Ilerdencs de poder almenys documentar els objectes ja recollits, no solament no animant-los a continuar en la seva tasca delictiva sinó advertint-los amb la finalitat que deixessin d'actuar indiscriminadament sobre el patrimoni arqueològic. Tanmateix, es va considerar que el mal menor era no perdre definitivament pel coneixement històric el valor intrínsec d'aquests materials, com són sobretot els ploms amb escriptura ibèrica.

Pel que fa al coneixement de l'epigrafia ibèrica en la regió ilergeta es veu augmentat en quantitat i qualitat amb l'estudi de dues làmines de plom i d'altres grafitos menors damunt de ceràmica, alhora que s'adverteix d'alguna falsificació. Respecte al plom número 1, malgrat que aquest ja era conegut en la bibliografia especialitzada, es procedeix per primera vegada a efectuar una proposta de lectura del text en base a una observació directa de l'original. El probable sintagma nominal *iskutur* i el probable sintagma verbal *iterokem*], esdevenen les majors aportacions del document i són clau per aprofundir en el coneixement de la morfosintaxi de la llengua ibèrica.. la transcripció i proposta de lectura de l'anomenat plom número 2 esdevé una novetat encara major si considerem que fins a dates ben recents aquest document no havia estat ni tan sols obert. La seva anàlisi detallada ha permès descartar una hipotètica reconstrucció del plom en forma epistolar. Quant al text d'aquesta làmina, particularment deteriorada i incompleta, ha contribuït menys a l'augment del lèxic; la plausible reconstrucció del probable antropònim *ildirtigar* constitueix l'element més remarcable. En altre ordre de coses, el plom, amb les seves cinc línies de text en la cara A1, confirma una pràctica epigràfica ilergeta més notòria que allò que es podia deduir fins el present,

ahora que esdevé també el primer cas documentat de palimpsest ibèric a la regió lleidatana. Finalment, la constatació de la procedència del plom número 2 a un indret proper al jaciment Monteró 2, enlloc del seu veí Monteró 1 com es considerava fins ara, afina la coneixença de l'ocupació ibèrica de la zona, diferenciant-la de la ibero-romana en l'extrem nord de la plana de Lleida. Diverses deduccions que s'havien construït sobre el presumpte poblat ibèric al seu cim, s'hauran de corregir en el futur.

El present treball incorpora una nova moneda, modesta consolació enfront una xifra indeterminada, però sense dubte elevada, de peces numismàtiques que algunes notícies orals indiquen foren il·legalment extretes arreu la serra de Monteró. La recerca també ha permès adscriure un conjunt de 35 monedes dels segles III-I aC, publicades genèricament com procedents de la comarca de la Noguera, a la serra que estudiem, lloc que tant espoli ha sofert.

Si ens centrem en els materials ceràmics i metàl·lics reunits sorgeixen dos moments cronològics desigualment representats. D'una banda, un que podríem anomenar, *grosso modo*, ibèric antic i ple, al qual s'hi adscriurien poques però, curiosament, prou destacades peces, tant pel que fa a la seva qualitat com a la seva excepcionalitat; de l'altra, un segon moment, que anomenaríem tardorepublicà, al qual correspondria la immensa majoria del material, el més vinculat a la quotidianitat i també el més repetitiu, i que no revesteix el mateix valor que s'atorga al grup precedent. Si tenim present la naturalesa i l'origen de les troballes, aquesta disparitat resulta sorprenent, però no il·lògica si pensem en la possibilitat d'estar davant d'un jaciment que tradicionalment havia estat considerat com un hàbitat ibèric amb una àmplia cronologia. No obstant, aquesta percepció acaba resultant del tot contradictòria i, finalment, més que improbable si la comparem amb les dades de què disposem actualment procedents de l'excavació (Principal, 2004; Principal, Camañes, González, 2007).

Quan en el passat es disposava de menys dades i de pitjor qualitat es va plantejar la possibilitat raonada d'una línia fronterera septentrional del món ilerget (González, 1986). La proposta s'argumentava en base a la identificació superficial de grans poblats ibèrics en el llindar de la plana amb la zona que albira les primeres elevacions prepirinenques, bàsicament representada pels jaciments de Monderes (Castillonroi), Monteró (Camarsa) i Antona (Artesa de Segre). No obstant, les excavacions realitzades a Monteró 1 des del 2002 han posat al descobert un assentament monofàsic que s'estendria per aquest cim, amb una datació entre

125-75 aC. Aquesta cronologia tan concreta i única, les estructures arquitectòniques documentades, així com la disposició espacial, han portat a plantejar una nova hipòtesi segons la qual Monteró 1 seria un *castellum* tardorepublicà destinat al control del territori i seu d'un contingent militar. Amb posterioritat al primer quart del segle I aC i fins a la primavera del 1938 no es té notícia o dades d'ocupacions continuades o estables en el cim representat per Monteró 1. En conseqüència, l'atribució d'algunes de les peces aquí estudiades (ploms inscrits, plaques de cinturó en alguns casos esplèndides, petits penjolls esferoïdals, etc.) resulta força improbable.

La detecció d'un possible jaciment ibèric –Monteró 3– en un dels turons a una cota més baixa, de superfície menor, orientat al riu i mirant a l'actual nucli de Camarasa, podria oferir *a priori* una solució satisfactòria al problema de les peces que no encaixen cronològicament en Monteró 1, però desconeixem quina seria l'estructura, funció i àmbit cronològic d'aquell jaciment, atès que només tenim notícia de la seva existència a partir de troballes superficials. La incertesa, doncs, sobre l'origen d'aquests materials que hem definit com a procedents d'un "espai cronològic ibèric" sembla més que justificada i no podem descartar totalment que puguin provenir de qualsevol altre context o jaciment, però allò que sí podem afirmar amb suficient seguretat és que no serien originaris de Monteró 1.

Pel que fa a la funcionalitat de Monteró 1 caldria vincular-lo a la seva ubicació geogràfica, la qual li atorga un lloc de privilegi en relació amb el domini visual del territori que s'estén vers el sud i el sud-est (Depressió Central catalana), així com de l'accés i el trànsit a través del riu Segre. Aquest jaciment respondria més a un model d'assentament destinat al control territorial i dels eixos de comunicació més pròxims, que no pas a l'explotació agropecuària de l'entorn. S'ha de abandonar la idea d'un lloc vinculat a una frontera durant l'ibèric ple (excepte en el cas que es traslladin ara aquests supòsits a Monteró 3, que resulta un recinte més reduït i amb menor potencial de control). L'excel·lent localització estratègica de Monteró 1 i el fet de només haver-se documentat una única fase d'ocupació, amb una cronologia tan concreta, semblen apuntar cap a la possibilitat que s'hagi de buscar el seu sentit en relació amb el clima d'instabilitat política que va viure aquesta àrea de la Citerior en el període corresponent a la transició del segle II a l'I aC. Considerem, doncs, que Monteró 1 hauria estat un petit *castellum*, ocupat per tropes romanes o auxiliars, durant un període de temps relativament breu, difícil de precisar però emmarcable entre el 125-75 aC, a partir del qual s'exerciria el control del terri-

tori circumdant, dels eixos de comunicacions i dels passos vers les serralades prepirinenques. És probable que alguns esdeveniments històrics concrets –les ràtzies dels cimbris i dels teutons del 105 aC o les Guerres Sertorianes (82-73 aC), que afectaren aquesta zona de la Citerior amb especial virulència– fossin determinants a l'hora d'explicar el sentit de Monteró 1 en un moment en què Roma tot just començava a estructurar i consolidar el seu poder després de gairebé cent anys de lluites. No s'ha de descartar totalment que constituís un lloc extrem des d'on controlar un territori que, al tombant del segle II aC sofreix importants transformacions econòmiques i socials, com la reestructuració de la ciutat d'Ilerda i una possible implantació i reordenació agrícola associada (Arrayás, 2007). Aquestes transformacions afectaren també la població autòctona i explicarien el fort grau de convivència cultural que representen les ceràmiques de factura ibèrica tardana presents a Monteró 1 complementant els altres objectes habituals en entorns militars.

En síntesi, l'estudi dels materials aquí reunits aporta una doble perspectiva a la problemàtica del conjunt arqueològic de la serra de Monteró. D'una banda, la porció majoritària dels materials confirmen i reforcen els resultats preliminars de la recerca científica endegada el 2002 a Monteró 1; de l'altra banda, un reduït conjunt d'objectes prou rellevants, que eren parcialment coneguts, són estudiats per primer cop amb el detall necessari i, malgrat les incerteses que inevitablement plantegen sobre la seva procedència, contribueixen a un millor coneixement general de la cultura ilergeta en la seva fase plena.

NOTES

- (1) Agraïm la col·laboració desinteressada de: Josep Lluís Ribes, responsable de la Sala d'Arqueologia de l'IEI, per facilitar-nos les consultes de diversos objectes exposats; Josep Medina i Maria Pilar Vázquez, arqueòlegs del Servei d'Arqueologia de l'IEI, per l'accés als materials del magatzem; Marta Llobera, tècnic del Servei d'Audiovisuals de l'IEI, pel tractament d'imatges; Carme Alòs i Eva Solanes, directora i conservadora del Museu de la Noguera, per facilitar-nos l'accés i l'estudi dels materials en dipòsit; Maria Àngels Jorba, tècnic del Centre de Restauració de Béns Mobles de Catalunya-Vall d'Areny, per les diverses consultes durant el procés d'obertura i restauració del plom ibèric número 2; Carles Aymerich i Joan M. Díaz, del mateix centre, per les fotografies; Carme Prats, tècnic del Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de Lleida, per les consultes sobre diverses peces metàl·liques; Josep Gallart, arqueòleg dels Serveis Territorials de Lleida del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, per les facilitar-nos l'accés a la documentació administrativa; Isabel Moreno, tècnic del Taller de Restauració del Museu Arqueològic de Catalunya-Barcelona, per la recerca del historial de la placa de cinturó núm. 1; Oriol Clavell, fotògraf de la mateixa institució, per les fotografies; Jordi Rovira, conservador de la mateixa institució, per la seva ajuda i orientació bibliogràfica; Núria Morell, membre de l'equip d'excavacions de Monteró, per les orientacions sobre objectes metàl·lics; Ramon Álvarez, tècnic del Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia de la Universitat de Barcelona, pels dibuixos dels dos ploms i de la placa de cinturó número 1.
- (2) Cal reconèixer la rigurosa tasca de documentació d'aquests materials per part de Maria Soler, així com el primer estudi del plom núm. 1 complementat amb contactes epistolars amb el professor J. Untermann.
- (3) Breu crònica en el diari *La Mañana* del 28 de gener de 1983, sota el títol *Soler y González hablan sobre el "Plom ilergeta"*. El text reproduït en el diari fou recollit per A. Beltrán i facilitat a L. Silgo, autor que començà la recerca del lèxic.
- (4) Expedient: K0127-N-VARIS. *Activitats Il·legals. 494. Arqueologia*, dipositat als Serveis Territorials de Lleida del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.
- (5) El seu gest evità la desaparició total del document. També es lloable l'actitud del seu progenitor, Sr. Josep Vidal Guàrdia, que signà la donació del plom de resultes de la minoria d'edat del seu fill. Pere Vidal morí poc després en un tràgic accident.
- (6) El professor Untermann contestà sol·lícit totes les consultes i, generosament, declinà editar el plom, malgrat la inevitable demora que el fet, de cap forma imputable a la seva persona, ha ocasionat a la comunitat científica. Confiam que aquest treball repari la situació.
- (7) Campmajó, Untermann, 1991, número 12.
- (8) Comunicació personal del Dr. Francesc Tuset.
- (9) Volem agrair les observacions del Dr. J. Velaza i la Dra. N. Moncunill, que van examinar directament l'epígraf.

BIBLIOGRAFIA

- AA.DD. (1999): *Iluro. Una ciutat per descobrir*. Museu de Mataró, 86 pp. Mataró.
- AA.DD. (2001): *La Noguera. Des dels primers pobladors fins als visigots*. Museu de La Noguera, 299 pp. Balaguer.
- AA.DD. (2003): *Baetulo, ciutat romana*. Museu de Badalona, 101 pp. Badalona.
- ÁLVAREZ, R., DURAN, M., MESTRES, I., MOLAS, M. D., PRINCIPAL, J. (2000): *El jaciment del Camp de les Lloses (Tona, Osona) i el seu taller de metalls*. Actes de la III Reunió sobre economia en el Món Ibèric, Saguntum, extra-3, pp. 271-281. València.
- ANÒNIM (1931a): *Resum de les excursions realitzades aquest curs*. Memòria del Centre Excursionista Balaguerí. Curs 1930-31, juliol de 1931, pp. 28-30. Balaguer.
- ANÒNIM (1931b): *Notes del Centre*. Butlletí del Centre Excursionista Balaguerí, juliol-desembre 1931, any II, núm. 3, pp. 32-34. Balaguer.
- ARANEGUI, C. (2004): *Sagunto. Oppidum, emporio y municipio romano*. Bellaterra, 264 pp. Barcelona.
- ARMANDA, X. L., GARCIA I RUBERT, D., MONTANERO, I., MORENO, I., RAFEL, N., ROVIRA, M. C. (2005): *Minería y metalurgia durante la I Edad del Hierro. Procesos de cambio en el sur de Catalunya*. Revista d'Arqueologia de Ponent, 15, pp. 133-150. Lleida.
- ARRAYÁS, I. (2007): *Al voltant de la "romanització" del nord-est de la Península Ibèrica. Reflexions sobre l'organització territorial i els fluxos comercials*. Pyrenae, 38,2, pp. 47-72, Barcelona.
- ASENSIO, D., DEVENAT, L., SANMARTÍ, J. (1998): *Les importacions amforals d'origen púnic a la costa de Catalunya en època tardorepública*. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. 2on. Col·loqui internacional d'Arqueologia Romana (Badalona, 1998), pp. 66-73. Badalona.
- ASENSIO, D., MIRÓ, M., SANMARTÍ, J., VELAZA, J. (2003): *Inscripción ibérica sobre plomo procedente de Castellet de Banyoles (Tivissa)*. Palaeohispanica, 3, pp. 195-204. Zaragoza.
- BACH, F., BERKEL, R. (1998): *Els rastres de l'alfabet. Escriptura i art*. Fundació "La Caixa", 163 pp. Lleida.
- BALLESTER, X. (2006): *Anexo. Comentario grafemático y lingüístico al plomo ibérico de Grau Vell*. A BELARTE, SANMARTÍ, (eds.). Actes de la III Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 2004), Arqueomediterrània, 9, pp. 103-104. Barcelona.
- BAUZIL, G., FOUET, G. (1980-1981): *L'utilisation domestique du plomb dans le Lézigananais à l'époque gallo-romaine. Premier aperçu*. Bulletin de la Commission Archéologique et Littéraire de Narbonne, 41, pp. 5-21. Narbonne.
- BÉAL, J. C. (1983): *Catalogue des objets de tabletterie du Musée de la civilisation gallo-romaines de Lyon*. De Boccard, 421 pp. Paris.
- BELTRÁN, J. (2001): *La vida quotidiana. Domus i cultura material*. A BELTRÁN, J. (dir.), *De Barcino a Barcinona (segles I-VII)*. Les restes arqueològiques de la plaça del Rei de Barcelona. Ajuntament de Barcelona, pp. 140-195. Barcelona.
- BELTRÁN, P. (1935): *Notas sobre el estudio de las inscripciones ibéricas en cerámicas de San Miguel de Liria, 1934*. La labor del SIP y su Museo en 1934. 70 pp. Valencia.
- BELTRÁN-LLORIS, F. (1993): *La epigrafía como índice de aculturación en el valle medio del Ebro (s. II a. e.-II d. e.)*. Lengua y Cultura en la Hispania prerromana, pp. 235-272. Salamanca.
- BELTRÁN-LLORIS, F. (1995): *La escritura en la frontera. Inscripciones y cultura epigráfica en el Valle medio del Ebro*, Roma y el nacimiento de la cultura epigráfica en Occidente (Zaragoza, 1992), pp.169-195. Zaragoza.
- BELTRÁN-LLORIS, M. (1974): *Problemas de arqueología cacereña: el campamento romano de Cáceres el Viejo (Cáceres)*. Estudio numismático. Actas del I Congreso Nacional de Numismática (Zaragoza, 1972), pp. 255-310. Zaragoza.
- BENAGES, J. (1990): *Escriptura ibèrica sobre plom*. Butlletí arqueològic de la Societat Arqueològica Tarraconense, 12, pp. 41-46. Tarraconense.
- BERMÚDEZ, X., CRUELLES, J., GONZÁLEZ, M. A., MORELL, N., PRINCIPAL, J. (2005): *El jaciment iberoromà de Monteró 1 (Camarasa, la Noguera)*. Resultats preliminars de les intervencions arqueològiques. Actes del XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Món Ibèric als Països Catalans (Puigcerdà, 2003), vol. I, pp. 455-466. Puigcerdà.
- BERROCAL, L. CANTO, A. (1990): *Aproximación al estudio de la numismática prerromana del Suroeste peninsular: el ejemplo del Castro de Capote*. Gaceta Numismática, 97-98, pp. 67-77. Barcelona.

- BLÁZQUEZ-CERRATO, C. (1995): *Sobre las cecas celtibéricas de Tamúsia y Sekaisa y su relación con Extremadura*. *Archivo Español de Arqueología*, 68, pp. 243-258. Madrid.
- BONET, H., GUÉRIN, P. (1995): *Propuestas metodológicas para la definición de la vivienda ibérica en el área valenciana*. A BAZZANA, DELAGUIE, (eds.). *Ethno-archéologie Méditerranéenne, Finalites, démarches et résultats*, Table ronde organisée par la Casa de Velázquez (Madrid, 1991). Madrid.
- BOUBE-PICCOT, CH. (1975): *Les bronzes antiques du Maroc, II. Le mobilier*. *Études et travaux d'archéologie marocaine*, V, 465 pp. Rabat.
- BOUBE-PICCOT, CH. (1991): *Les cruches*. A FEUGÈRE, ROLLEY, (eds.). *La vaisselle tardorépublicaine en bronze*. *Actes de la Table-Ronde CNRS (Lattes-Dijon 1990)*, pp. 23-33. Dijon.
- BOUCHER, S. (1971): *Vienne. Bronzes Antiques*. Éditions des Musées Nationaux, 229 pp. Paris.
- BURILLO, F. (1998): *Los celtíberos. Etnias y estados*. *Crítica*, 423 pp. Barcelona.
- BURILLO, F. (2001): *La ciudad-estado celtibérica de Segeda y sus acuñaciones monetales*. *Palaeohispanica*, 1, pp. 87-112. Zaragoza.
- CABRÉ, J. (1937): *Broches de cinturón de bronce damasquinados con oro y plata*. *Archivo Español de Arte y Arqueología*, XIII, pp. 93-126. Madrid.
- CELA, X., REVILLA, V. (1999): *Iluro una ciutat per descobrir*, 86 pp. Patronat de Cultura. Mataró.
- CELTÍBEROS (2005), *Celtíberos. Tras la estela de Numancia*. Catálogo de la exposición. Junta de Castilla y León, Soria, 2005.
- CAMPMAJÓ, P., UNTERMANN, J. (1991): *Corpus des gravures ibériques de Cerdagne*. *Cerretania*, 1, pp. 39-59. Puigcerdà.
- COLOMINAS, J., DURAN, A. (1915-1920): *Restes de poblats ibèrics al Pla d'Urgell i Segarra*. *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI, pp. 606-616. Barcelona.
- COMAS, M., PADRÓS, P., VELAZA, J. (2001): *Dos nuevas estelas ibéricas de Badalona*. *Paleohispanica*, 1, pp. 291-299. Zaragoza.
- CORREA, J. A. (1993): *Antropónimos galos y ligures en inscripciones ibéricas*. *Studia Palaeohispanica et Indogermánica J. Untermann ab Amicis Hispanicis Oblata*, pp. 101-116. Barcelona.
- CORREAL, J. R. (1983a): *Los buscadores de tesoros actúan en centros arqueológicos de Lleida*. *La Mañana*, 4 d'agost de 1983. Lleida.
- CORREAL, J. R. (1983b): *Un jeque de Kuwait vino a Lleida a comprar una colección de monedas*. *La Mañana*, 5 d'agost de 1983. Lleida.
- CURA, M. (2006): *El jaciment del Molí d'Espígol (Tornabous-Urgell)*. *Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya*, 7. Barcelona.
- DE FARIA, A. M. (1991): *Recensió de Jürgen Untermann, Monumenta Linguarum Hispanicarum. Band III. Die iberischen Inschriften aus Spanien*, *Conimbriga*, 30, pp. 187-197. Coimbra.
- DE FARIA, A. M. (2003): *Crónica de onomástica paleo-hispánica (5)*, *Revista Portuguesa de Arqueologia*, 6-1, pp. 211-234. Lisboa.
- DE FARIA, A. M. (2006): *Crónica de onomástica paleo-hispánica (11)*. *Revista Portuguesa de Arqueologia*, 9-1, pp. 115-129. Lisboa.
- DE HOZ, J. (1995): *Notas sobre nuevas y viejas leyendas monetales*. *Anejos de Archivo Español de Arqueología*, XIV, pp. 317-324. Madrid.
- DE HOZ, J. (1999): *Los metales inscritos en el mundo griego y periférico y los documentos celtibéricos en bronce*. *Actas del VII Coloquio sobre lenguas y culturas paleohispánicas*, (Zaragoza, 1997), A BELTRÁN, VILLAR (eds.). *Pueblos, lenguas y escrituras en la Hispania prerromana*, pp. 433-470. Salamanca.
- DE HOZ, J. (2001): *Hacia una tipología del ibérico*. *Actas del VIII Coloquio sobre Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica*, (Salamanca, 1999) = *Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania*, pp. 335-362. Salamanca.
- DOMÍNGUEZ, A. (1998): *Las acuñaciones ibéricas y celtibéricas de la Hispania Citerior*. A ALFARO C. *Historia Monetaria de Hispania Antigua*. J. Vico, pp. 116-193. Madrid.
- DURAN, M., MESTRES, I., PRINCIPAL, J. (2004): *El jaciment del Camp de les Lloses (Tona, Osona)*. *Actes de les jornades d'arqueologia i paleontologia. Comarques de Barcelona 1996-2001 (La Garriga, 2001)*, pp. 423-442. Barcelona.
- DURAN, M., MESTRES, I., PRINCIPAL, J. (2008): *Catàleg de les col·leccions de l'exposició permanent del Camp de les Lloses*. Tona (en premsa). Tona.
- FERNÁNDEZ-IZQUIERDO, A. (2004-2005): *Asa de bronce tipo "Piatra Neamt", hallada en el yacimiento ibero-romano de Torre de la Sal, la Plana Alta*, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 24, pp. 407-413. SIAP. Diputació Castelló de la Plana.

- FERRER I JANÉ, J. (2005): *Novetats sobre el sistema dual de diferenciació gràfica de les oclusives sordes i sonores*, Acta Palaeohispanica IX, (Barcelona, 2004). *Palaeohispanica*, 5, pp. 957-982. Zaragoza.
- FERRER I JANÉ, J. (2006): *Nova lectura de la inscripció ibèrica de La Joncosa*. *Veleia*, 23, pp. 127-167. Vitoria.
- FERRER I JANÉ, J. (2007): *Sistemes de marques de valor lèxiques sobre monedes ibèriques*, Acta Numismàtica. 37, pp. 53-73. Barcelona.
- FERRER I JANÉ, J. (2008): *Ibèric kastaun: un element característic del lèxic sobre torteres*, Cypsela, 18, en premsa. Girona.
- FERRER I JANÉ, J., GARCÉS, I. (2005): *El plom ibèric d'Olríols (Sant Esteve de Llitera, Osca)*. Acta Palaeohispanica IX, (Barcelona, 2004). *Palaeohispanica*, 5, pp. 983-994. Zaragoza.
- FERRER I JANÉ, J., GIRAL, F. (2007): *A propòsit de un semis de ildirda con leyenda erder. Marcas de valor lèxicas sobre monedas ibéricas*. *Palaeohispanica*, 7, pp. 45-61. Zaragoza.
- FEUGÈRE, M. (1991): *Les gobelets*. A FEUGÈRE, ROLLEY, (eds.). *La vaisselle tardo-républicaine en bronze*. Actes de la Table-Ronde CNRS (Lattes-Dijon, 1990), pp. 53-59. Dijon.
- FLETCHER, D., SILGO, L. (1990): *Breves noticias sobre el plomo ibérico de Pixocol (Balones)*. *Alberri*, 3, pp. 167-172. Cocentaina.
- GALITÓ, P., GIMENO, M., PITA, R., TARRAGONA, J. (2006): *Les batalles del Segre i la Noguera Pallaresa. L'atac final contra Catalunya (abril-desembre 1938)*. Pagès eds. 322 pp. Lleida.
- GARCÉS, I. (1999): *Las cerámicas ilergetas bicromas: análisis de su contexto cronológico y cultural*, Actas del XXIV Congreso Nacional de Arqueología (Cartagena, 1997), vol. IV, 557-566. Cartagena.
- GARCÉS, I. (2000): *Les ceràmiques ibèriques pintades tardanes i romanes de tradició indígena a les valls del Segre i Cinca*, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 10, pp. 11-64. Lleida.
- GARCÉS, I. (2001): *Els sons del ferro a la Noguera. La cultura ibèrica*. A AA.DD, *La Noguera antiga. Des dels primers pobladors fins als visigots*, Museu de La Noguera, pp. 116-137. Balaguer.
- GARCÉS, I. (2002): *Tanca de cinturó*. A RIBES, J. L. (ed.), *Sala d'Arqueologia. Catàleg. Quaderns de la Sala d'Arqueologia*, 2. Institut d'Estudis Ilerdencs, pp. 207. Lleida.
- GARCÉS, I. (2007): *Nuevas interpretaciones sobre el monumento ibérico de La Vispesa (Tamarite de Litera, Huesca)*. Actas del XXVI Congreso Nacional de Arqueología (Zaragoza, 2001). *Caesaraugusta*, 78, pp. 337-354. Zaragoza.
- GIRALT, J. (1991): *Fortificacions andalusines a la Marca Superior d'al-Andalus: aproximació a l'estudi de la zona nord del districte de Lleida*. *La Marche Supérieure d'al-Andalus et l'Occident chrétien*, pp. 67-76. Madrid.
- GIRALT, J. (1994): *Castell d'en Txelis*, Catalunya Romànica. XVII. La Noguera, pp. 435-436. Barcelona.
- GIRALT, J., BENSENY, J. (1987): *Castell d'en Txelis, primeres dades arqueològiques*. *La Noguera*, 2, pp. 5-21. Balaguer.
- GOMIS, M. (1996): *Notas para una aproximación a la localización geográfica de sekaiza*. *Numisma*, 237, pp. 141-154. Madrid.
- GOMIS, M. (2001): *Las acuñaciones de la ciudad celtibérica de Segeda/Sekaiza*. *Estudios celtibéricos de Segeda*, 1, 200 pp. Zaragoza.
- GONZÁLEZ, J. R. (1986): *El poblament ibèric al nord de la ciutat de Lleida*. Actes del 6è Col·loqui Internacional d'arqueologia de Puigcerdà, 7-9 de desembre de 1984, pp. 275-279. Puigcerdà.
- GONZÁLEZ, J. R. (2003): *L'arqueologia lleidatana no professional entre 1931 i 1975*, *L'arqueologia a Catalunya durant la República i el Franquisme (1931-1975)*. Actes de les Jornades d'Historiografia celebrades a Mataró els dies 24 i 25 d'octubre de 2002. Homenatge a Marià Ribes i Bertran (1902-1996) en el centenari del seu naixement, pp. 175-204. Mataró.
- GURT, J. M., TUSET, F. (1982): *Recents troballes numismàtiques a la comarca de La Noguera*. *Gaceta Numismàtica*, 66, pp. 31-39. Barcelona.
- JORDÁN, C. (2004): *Celtibérico*. Universidad de Zaragoza. 476 pp. Zaragoza.
- JUNYENT, E. (1972): *Los materiales del poblado ibérico de Margalef, en Torregrossa (Lérida)*. *Pyrenae*, 8, pp. 89-132. Barcelona.
- JUNYENT, E. (1986): *El poblament ibèric a l'àrea ilergeta*. Actes del 6è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, 7-9 de desembre de 1984, pp. 257-263. Puigcerdà.
- JUNYENT, E. (1987): *El poblamiento ibérico en el área ilergeta*. I Jornades sobre el mundo ibérico, 1986, pp. 57-65. Jaén.
- LAFAYE, H. (1921): *Tessera. II. Dé à jouer*. A DAREMBERG, SAGLIO, POTTIER, (eds.). *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, V, pp. 125-128. (reedició 1969). París.
- LAZARO, A., MESADO, N., ARANEGUI, C., FLETCHER, D., (1981): *Materiales de la necrópolis*

- ibérica de Orleyl (*Vall d'Uxó, Castellón*). SIP Trabajos Varios, 70. 131 pp. Valencia.
- LLOBREGAT, M., ROSSER, P. (1993): *Un fragmento cerámico con grafitos bilingües, y la pervivencia del sustrato ibérico en la ciudad romana del Tossal de Manises (Albufereta, Alicante)*. LQNT, 1, pp. 119-135. Alicante.
- LUJÁN, E. (2005): *Los topónimos de las inscripciones ibéricas*, Palaeohispanica, 5, pp. 471-491. Zaragoza.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1986): *Molí d'Espígol, Tornabous. Guia de les excavacions, Barcelona*. Generalitat de Catalunya. 32 pp. Barcelona
- MANSEL, K. (2000): *Spätrepublikanisches Bronzegereschirre aus der Siedlung vom Morro de Mezquitilla (Algarrobo, Málaga)*. Madrider Mitteilungen, 41, pp. 197-225. Madrid.
- MEDINA, J., VÁZQUEZ, M. P., GONZÁLEZ, J. R. (2005): *El fons arqueològic de l'Institut d'Estudis Ilerdencs. Història d'un llarg procés de catalogació i estudi d'una selecció de materials*. Revista d'Arqueologia de Ponent, 14, pp. 85-146. Lleida.
- MEDRANO, M. M. (1987): *Estudio de la circulación de las emisiones de Sekaisa, mediante la aplicación de un modelo estadístico*. Gaceta Numismática, 86-87, pp. 139-160. Barcelona.
- MICHELENA, L. (1976): *Ibérico -en*. Actas del I Coloquio sobre Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica (Salamanca, 1974), pp. 353-362. Salamanca
- MONCUNILL, N. (2007): *Lèxic d'inscripcions ibèriques (1991-2006)*. (Tesi Doctoral, 509 pp. Universitat de Barcelona).
- MORÁN, M., PAYÀ, X. (2007): *La vaixela de tau-la engalbada de la ciutat romana d'Ilerda i el fenomen de les imitacions durant el període tardorepublicà i altimperial*. A ROCA, PRINCIPAL. Les imitacions de vaixela fina importada a la Hispania Citerior. Documenta, 6, pp. 187-23. Tarragona.
- MORER, J., SANMARTÍ, J., VELAZA, J. (2004): *Un ponderal amb inscripció ibèrica del poblat d'Alorda Park (Calafell)*, Fonaments, 10-11, pp. 321-332. Barcelona.
- NOLLA, J. M. (1981): *La ceràmica d'engalba blanca: una nova aportació a l'estudi del període baix-republicà (segles II-I a.C.) al nord-est del Principat*, Estudi General, 1, pp. 51-62. Girona.
- ORDUÑA, E. (2003): *Sobre dos posibles topónimos en un plomo ibérico del Camp de Morvedre*. Palaeohispanica, 3, pp. 137-139. Zaragoza.
- ORDUÑA, E. (2006): *Segmentación de textos ibéricos y distribución de los segmentos*. Departamento de Filología Clásica. Facultad de Filología de la UNED, 558 pp. Madrid.
- OSTALÉ, M. (1987): *Numismática en Celtiberia*. Numismática en la Celtiberia, Gaceta Numismática, 86-87, pp. 121-137. Barcelona.
- PALAU, T. (1931): *Butlletí del Centre Excursionista Balaguerí*. Juliol-desembre 1931, any II, núm. 3. Balaguer.
- PANOSA, M. I. (1993): *Nuevas inscripciones ibéricas de Cataluña*. Complutum, 4, pp. 175-222. Madrid.
- PANOSA, M. I. (1999): *La escritura ibérica en Cataluña y su contexto socioeconómico (Siglos V-I a. C.)*. Anejos de Veleia, Serie Minor, 13, 304 pp. Vitoria.
- PANOSA, M. I. (2002): *Inscripción ibérica de La Joncosa (Jorba, Barcelona)*. Palaeohispanica, 2, pp. 333-353. Zaragoza.
- PITA, R. (1956): *Camarasa (Lérida)*. Monteró. Noticiario Arqueológico Hispánico, III-IV, cuadernos 1-3. 1954-1955, p. 286. Madrid.
- PRINCIPAL, J. (2004): *Excavació assentament iberoromà de Monteró 1 (Camarasa, La Noguera)*. Memòria campanyes 2002 i 2003, 105 pp. Memòria d'Excavació. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- PRINCIPAL, J., CAMAÑES, P., GONZÁLEZ, M. A. (2007): *Excavació assentament iberoromà de Monteró 1 (Camarasa, La Noguera)*. Memòria campanyes 2004-2006, 168 pp. Memòria d'Excavació. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- PUBILL, S. (1931a): *El poblat prehistòric de Mor-Mur*. Memòria del Centre Excursionista Balaguerí. Curs -1930-31, juliol de 1931, pp. 4-13. Balaguer.
- PUBILL, S. (1931b): *Les noves estacions prehistòriques*. Butlletí del Centre Excursionista Balaguerí, any II, n. 3, juliol-desembre de 1931, pp. 13-15. Balaguer.
- PUBILL, S. (1933): *De Prehistòria. Les noves estacions*. Butlletí del Centre Excursionista Balaguerí, any IV, núm. 5, desembre 1933, pp. 19-22. Balaguer.
- QUESADA, F. (1997): *El armamento ibérico. Estudio tipológico, geográfico, funcional, social y simbólico de las armas en la Cultura Ibérica (siglos VI-I a.C.)*. Monographies instrumentum, 3, 962 pp. Montagnac.

- QUINTANILLA, A. (1998): *Estudios de fonología ibérica*. Veleia. Sèrie minor, 11, 326 pp. Vitoria.
- QUINTANILLA, A. (2005): *Palabras de contenido verbal en ibérico*. Palaeohispanica, 5, pp. 507-520. Zaragoza.
- RAFEL, N. (1997): *Colgantes de bronce paleoibéricos en el N.E. de la Península Ibérica. Algunas reflexiones sobre las relaciones mediterráneas*. Pyrenae, 28, 1997, pp. 99-117. Barcelona.
- RENART, P. (1933): *Excursió a Monteró*. Butlletí del Centre Excursionista Balaguerí, any IV, núm. 5, desembre de 1933, pp. 11-12. Balaguer.
- RIBES, J. L. (ed.) (2002): *Sala d'Arqueologia. Catàleg*. Quaderns de la Sala d'Arqueologia, 2. Institut d'Estudis Ilerdencs. 390 pp. Lleida.
- RÍO-MIRANDA, J., DE LA PINTA, J. L. (1978): *El yacimiento romano de "La Miranda"*. Puig Castellar, 2 (3a època), pp. 48-60. Santa Coloma de Gramenet.
- RODRÍGUEZ-RAMOS, J. (1997): *Primeras observaciones para una datación paleográfica de la escritura ibérica*. Archivo Español de Arqueología, 70, pp. 13-30. Madrid.
- RODRÍGUEZ-RAMOS, J. (2000): *Nuevas observaciones de crono-paleografía ibérica levantina*. Archivo Español de Arqueología, 73, pp. 43-57. Madrid.
- RODRÍGUEZ-RAMOS, J. (2002a): *La hipótesis del vascoiberismo desde el punto de vista de la epigrafía íbera*. Fontes Linguae Vasconum, 90, pp. 197-217. Pamplona.
- RODRÍGUEZ-RAMOS, J. (2002b): *Índice crítico de formantes de compuesto de tipo onomástico en la lengua íbera*. Cypsela, 14, pp. 251-275. Girona.
- RODRÍGUEZ-RAMOS, J. (2002c): *Okelakom, Sekeida, Bolšken, Kalathos*, 20-21, pp. 429-435. Teruel.
- RODRÍGUEZ-RAMOS, J. (2004): *Análisis de epigrafía íbera*. Univesidad del País Vasco, 396. pp. Vitoria.
- RODRÍGUEZ-RAMOS, J. (2005): *Introducció a l'estudi de les inscripcions ibèriques*. Revista de la Fundació Privada Catalana per l'Arqueologia Ibèrica, 1, pp. 13-144. Barcelona.
- RODRÍGUEZ-RAMOS, J. (2006): *La lectura e interpretació de las inscripciones celtibéricas de las monedas de Segeda a través de la historia de la decodificación de la escritura ibérica*. A BURILLO, F. (ed.), Segeda y su contexto histórico. Entre Catón y Nobilior (195-153 a. C.), pp. 177-188. Mara-Zaragoza.
- ROUREDA, Associació Cultural La (2004): *Caràcters ibèrics prop de Monteró*. Butlletí informatiu, 62, novembre 2004, p. 5. Artesa de Segre.
- ROVIRA, J., GALLART, J. (1993): *Una segona placa de cinturó de Mediona (Alt Penedès, Barcelona)*, Olerdulae, 18, pp. 121-127. Vilafranca del Penedès.
- SANAHUJA, P. (1984): *Història de la ciutat de Balaguer*. (Edició facsímil, 1ª ed. 1965), 489 pp. Balaguer.
- SANMARTÍ, E. (1988): *Una carta en lengua ibérica escrita sobre plomo*. Revue Archéologique de Narbonnaise, 21, pp. 95-113. Narbonne.
- SCHÜLE, W. (1969): *Die Meseta-Kulturen der Iberischen Halbinsel, Madrider Forschungen*, 3. 2 vols. Berlin.
- SILES, J. (1985): *Léxico de inscripciones ibéricas*. Ministerio de Cultura, 437 pp. Madrid.
- SILGO, L. (1994): *Léxico ibérico*. Estudios de Lenguas y Epigrafía Antiguas – ELEA, 1271 pp. Valencia.
- SILGO, L. (1996a): *Avance a un estudio de las formas flexivas en ibérico*. La Hispania Prerromana, A VILLAR, D'ENCARNAÇÃO. (eds.). Actas el VI Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica (Coimbra, 1994), pp. 301-310. Salamanca.
- SILGO, L. (1996b): *Inscripción ibérica sobre plomo de Castellet de Bernabé (Lliria)*. Revista d'Arqueologia de Ponent, 6, pp. 199-206. Lleida.
- SILGO, L. (1997): *Nuevo plomo ibérico de Sagunto*. Arse, 30-31, pp. 81-90. Sagunt.
- SILGO, L. (2001): *Grafitos ibéricos de El Palomar (Oliete, Teruel)*. Palaeohispanica, 1, pp. 347-352. Zaragoza.
- SILGO, L. (2002): *Las inscripciones ibéricas de Lliria*. Arse, 36, pp. 51-79. Sagunt.
- SOLER, M. (1985): *Informe de Maria Soler i Balgueró, Tècnic Superior del Gabinet Numismàtic i Museus Provincials, respecte a les peces arqueològiques dipositades al Gabinet Numismàtic de la Diputació de Lleida pel Sr. Segura*. Inèdit, 28 d'octubre de 1985. Lleida.
- SOLIER, Y. (1979): *Découverte d'inscriptions sur plombs en écriture ibérique dans un entrepôt de Pech Maho (Sigean)*. Revue Archéologique de Narbonnaise, 12, pp. 55-123. Narbonne.
- SOLIER, Y., BARBOUTEAU, H. (1988): *Découverte de nouveaux plombs, inscrits en ibère, dans la région de Narbonne*. Revue Archéologique de Narbonnaise, 21, pp. 61-94. Narbonne.

- TARACENA, B. (1951): *Informe acerca de la autenticidad de los objetos hallados en el Banca de la Corona (Alicante)*, Crónica del Cuarto Congreso de Arqueología del Sudeste (Alcoy, 1950), pp. 42-62. Cartagena.
- TORRUELLA, D. (1933): Butlletí del Centre Excursionista Balaguerí, any IV, núm. 5, desembre 1933. Balaguer.
- UNTERMANN, J. (1984): *Der iberische Buchstabe Y. Versuch einer Zwischenbilanz*. Navicula Tubingensis. Studia in honorem Antonii To var, pp. 377-387. Tübingen.
- UNTERMANN, J. (1986): *La gramática de los plomos ibéricos*. Veleia, 2-3, pp. 35-56. Vitoria.
- UNTERMANN, J. (1989): *Nova inscripció ibèrica sobre plom, procedent del país dels ilergetes*. Acta Numismàtica, pp. 39-44. Barcelona.
- UNTERMANN, J. (1990) = MLH: Monumenta Linguarum Hispanicarum, 2 vols. Wiesbaden.
- UNTERMANN, J. (1993): *Intercanvi epistolar en un plom ibèric*. Acta Numismàtica, 21-23, pp. 93-100. Barcelona.
- UNTERMANN, J. (1996): *Los plomos ibéricos estado actual de su interpretación*. Estudios de lenguas y epigrafía antiguas – ELEA, 2, pp. 75-108. Valencia.
- UNTERMANN, J. (1997): *Monumenta Linguarum Hispanicarum*. IV. Die tartessischen, keltiberischen und lusitanischen Inschriften. (2000). V. Wörterbuch der keltiberischen Inschriften. Wiesbaden.
- UNTERMANN, J. (1998): *Comentario sobre una lámina de plomo con inscripción ibérica de la colección D. Ricardo Marsal, Madrid*. Habis, 29, pp. 7-22. Sevilla.
- UNTERMANN, J. (2001): *Algunas novedades sobre la lengua de los plomos ibéricos*. Actas del VIII Coloquio sobre Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica (Salamanca, 1999). Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania, pp. 613-627. Salamanca.
- UNTERMANN, J. (2002): *Análisis y interpretación de la inscripción ibérica sobre piedra aparecida en la zona 18 del Puig de Sant Andreu (Ullastret)*. Cypsela, 14, pp. 247-249. Girona.
- VALLOIS, R. (1919): *Sera*. A DAREMBERG, SAGLIO, POTTIER, (eds.). Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, IV/2, pp. 1241-1248. (reedición 1969). Paris.
- VELAZA, J. (1991): *Léxico de las inscripciones ibéricas: 1976-1989*. Universitat de Barcelona, 204 pp. Barcelona.
- VELAZA, J. (1993): *Una nueva lápida ibérica procedente de Civit (Tarragona)*. Pyreane, 24, pp. 159-165, Barcelona.
- VELAZA, J. (1996a): *Crónica epigráfica ibérica: Hallazgos de inscripciones ibéricas en Levante, Cataluña, Aragón y Navarra (1989-1994)*. A VILLAR, D'ENCARNAÇÃO, (eds.). Actas del VI Coloquio de Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica (Coimbra, 1994), pp. 311-337. Salamanca.
- VELAZA, J. (1996b): *Epigrafía y lengua ibéricas*. Arco, 69 pp. Madrid.
- VELAZA, J. (2001a): *Chronica epigraphica iberica II. Novedades y revisiones de epigrafía ibérica 1995-1999*. Actas del VII Coloquio sobre Lenguas y Culturas Paleohisánicas. Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania (Zaragoza, 1999), pp. 639-662. Zaragoza.
- VELAZA, J. (2001b): *Chronica epigraphica iberica III (2000)*. Palaeohispanica, 1, pp. 393-395. Zaragoza.
- VERMASEREN, M. J., DE BOER, M. B. (1986): *Attis*. Lexicon Iconographicon Mythologiae Classicae, III.1, pp. 22-44. Zurich-Munich.
- VILÀ, M. V. (1996): *Àmfora amb inscripció llatina i grafit ibèric*. Pyreanae, 27, pp. 95-99. Barcelona.
- VILLARONGA, L. (1988): *La jerarquización de las cecas de Sekaisa y Bilbilis*. Espacio, Tiempo y Forma. Serie II. Historia Antigua I, pp. 333-340. Madrid.
- VILLARONGA, L. (1994) = CNH: *Corpus Nummum Hispaniae ante Augusti Aetatem*. Editor J. Herrero, 2 vols. Madrid.